

Illés Imre Áron (1982) ókortörténész, az SZTE Ókortörténeti Tanszékének adjunktusa. Kutatási területe a Római Birodalom városi közigazgatása és a görög historiográfia, azon belül Diodóros.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Philippos halála Diodórosnál (*Diod.*
XVI. 91–94) (2020/3).

Diodóros és a harmadik szent háború I.

Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta
Illés Imre Áron

Bevezetés

A modern történettudomány az ókori Hellas történetében négy szent háborút tart számon, bár ezek közül csak a két középsőről tudjuk, hogy az ókorban is szent háborúnak nevezték. Mind a négy közös jellemzője, hogy – névleg – Delphoi érdekében vívták őket.¹ Az első szent háború a hagyomány szerint a 6. század elején zajlott,² s erről az 1950-es években Forrest még azt írhatta, hogy időpontjáról és menetéről kevés vita van a szakirodalomban.³ Robertson azonban az egész háború létét kétségbe vonta,⁴ s bár véleménye nem lett szélesebb körben elfogadott,⁵ a háború menetével kapcsolatos adatokkal azóta általában mindenki sokkal óvatosabb.⁶ A második szent háborúra csak rövid utalásaink vannak, amelyekből csak annyi állapítható meg, hogy a háború 449-ben zajlott, a spártaiak visszaadták a phókisiak által elfoglalt a szentélyt a delphoiaknak, amelyet aztán az athéniak újra elfoglaltak.⁷ A negyedik szent háború⁸ 339-ban zajlott az *amphiktyonia* és Amphissa között Philippos vezetésével, s ez volt a chairóneiai csata és a görögök feletti győzelem közvetlen előzménye.

A harmadik szent háború több szempontból is kiemelkedik a szent háborúk sorából:⁹ erről rendelkezünk a legtöbb forrással, és ennek volt a legnagyobb történelmi jelentősége, amit már az ókorban is világosan felismertek:

*(Philippos) saját kiválósága révén az egész Hellas feletti hatalmat megszerezte, úgy, hogy a városok önként hódoltak meg neki. Háborúban legyőzte a delphoi szentély kifosztóit, mivel pedig a jóshely segítségére sietett, tagja lett az amphiktyónok tanácsának, és az istenek iránti tisztelete révén jutalomként megkapta a legyőzött phókisiak szavazatait.*¹⁰

Azaz a harmadik szent háború tette lehetővé, hogy Philippos ne agresszorként, hanem kifejezetten felszabadítóként, megmentőként avatkozzon be Hellas történetébe ráadásul a delphoi szentély védelmében: az „istentelen” phókisiakkal szemben Közép-Görögországban és az – idővel a phókisiak által támogatott – pherai tyrannosokkal szemben Thessaliában. Így a háború végére ő lett a thessaliai szövetség vezetője (*tagos*, *archón*) és a delphoi *amphiktyonia* legbefolyásosabb tagja. Ráadásul az elhúzódozó háború során Thébai, amely a korabeli Hellas egyik nagyhatalma volt és eredetileg a legtöbb hasznot várhatta volna a phókisiak elleni fellépéstől, jelentősen meggyengült, s ez Philippos későbbi katonai térnyerését is megkönnyítette.¹¹

Diodóros jelentőségét a harmadik szent háború esetében az adja, hogy az ő műve a legrészletesebb összefüggő forrásunk az események menetéről, ráadásul az archóni és consuli évek következetes megadása fontos támpontot biztosít az események keltezéséhez (bár Diodóros kronológiája nem feltétlenül pontos, lásd lent). Diodóros művén túl rengeteg utalást találunk az eseményekre a kortárs athéni szónokoknál,¹² és többé-kevésbé összefüggő, de rövid elbeszélést Pausanias X. – Phókisról szóló – könyvében, továbbá Iustinusnál (VIII. 1–2). A feliratok közül – elsősorban a kronológiai kérdéseket illetően – annak van döntő jelentősége, amely az *amphiktyonia* rendes tavaszi és őszi ülésén (*pylaia*) résztvevő államok névsorát is tartalmazza.¹³ De számos szerzőt

említhetnénk még Strabóntól Eusebiosig, akik egy-két elszórt adattal gazdagítják tudásunkat, vagy teszik még nehezebbé az események rekonstruálását a fentiekől eltérő beszámolóikkal.

Mivel Diodóros munkájának ilyen kiemelt szerep jutott a háború történetének rekonstruálásában, érdemes pár szót ejtenünk róla,¹⁴ illetve a XVI. könyvről. A szokásos kérdés Diodóros esetében mindig a *milyen* forrásokat és *hogyan* használt fel. A XVI. könyv sajátossága, hogy több lehetséges forrást név szerint is megnevez, de arról, hogy az egyes részeken pontosan melyik forrását használta, még nem született általánosan elfogadott értelmezés.¹⁵ Az mindenesetre valószínűnek tűnik, hogy volt egy, a szakirodalom által kronológiai forrásnak (*chronographic source, Chronograph*) nevezett mintája, amely a történetek elbeszélésének kronológiai keretét adta, valószínűleg részletes információk nélkül, s ebbe a keretbe ágyazta bele a többi forrásból származó információkat. Ennek megfelelően az elbeszélésnek van egy szigorú kronológiai váza archónok és consulok szerint haladva (utóbbiak a XVI. könyvben mindig több év lemaradással), azonban ez nem mindig teszi lehetővé a pontos kelteztést,¹⁶ vagy ha lehetővé is teszi, nem biztos, hogy helyes.

Az anyag elrendezésével kapcsolatos következő probléma a duplumok (*doublet*) léte vagy nemléte:¹⁷ egyes feltételezések szerint Diodóros ugyanazokat az eseményeket többször is elbeszéli (például két külön forrást használt, mindkettő leírta az adott eseményt, Diodóros pedig figyelmetlenül rendezte el az eseményeket, vagy nem jött rá, hogy ugyanarról az eseményről van szó, stb.).¹⁸ Például Diodórosnál Philippos kétszer is elfoglalja Methónét (31, 7 és 34, 5) – ez azt is jelentheti, hogy valóban kétszer foglalja el (vö. Naryx esetét a 38, 3–5-ben), de azt is, hogy csak duplumról van szó. Utóbbi a bevett értelmezés, mivel Philippos mindkét helyen földig is rombolja a várost. Különösen nagy gondot okoz a háború elejének a kronológiájával kapcsolatban a 24–25., illetve a 27–28. caputok hasonlósága. Ha itt valóban duplumokról van szó, akkor a részben különböző archóni évekhez tartozó 24–25. és 27–28. caputok¹⁹ ugyanazokat az eseményeket beszélik el. Lássunk néhány példát: a 24, 5 és 27, 3–4. paragraphusokban Philomélos ugyanúgy mentegeti eljárását a többi görög előtt és ígéretet tesz, hogy nem fogja bántani a szent kincseket. Ez önmagában nem bizonyítja a duplumok létét, mivel Philomélos több alkalommal is hangsúlyozhatta ezt a szándékát. A 24, 4 és 28, 3 paragraphusokban ugyanúgy szerepel lokrisi támadás és vereség Delphoi elfoglalását követően. Figyelemre méltó továbbá, hogy a boiótok háromszor is a háború mellett döntenek: a 25, 1-ben a boiótok döntenek (*epséphisanto*) a szentély megsegítéséről; a 27, 5-ben többekkel együtt döntenek (*epséphisanto*)

a háborúról; 28, 4-ben az amphiktyónok döntenek a háborúról (*pséphisamenón de tón Amphiktyonón*). Mivel Diodóros e három boiót döntést három különböző alkalomhoz kapcsolja, elképzelhető, hogy az első kettő, vagy esetleg az utolsó kettő duplum, de az is, hogy valóban három külön döntésről van szó: a boiótok saját döntése, majd a boiótok és egyéb szövetségesek döntése, végül az *amphiktyonia* hivatalos döntése. Önmagukban ugyan mindegyik esemény magyarázható a duplumok feltételezése nélkül is, de összességében a több hasonló esemény miatt mégis az lehet a benyomásunk, hogy Diodóros itt ugyanazt az eseménysort beszéli el kétszer.

A kutatók duplumokról alkotott véleménye döntően befolyásolja a rekonstruált kronológiát: ha vannak duplumok, akkor Diodóros ugyanazt az eseményt többször, több évnél is előadja, így a valóságban rövidebb volt az eseménysor, ha azonban nincsenek, akkor megbízhatóbb Diodóros kronológiája – bár így sem helyes mindig. A különböző keltezéseket a lenti táblázat foglalja össze. Az egyszerűség és a szemléltetés kedvéért csak az éveket jelölöm, valójában az egyes rekonstrukciók között évszak és hónap eltérések is vannak. Az azonos oszlopban szereplő évszámok nem feltétlenül tartoznak össze. Bár vannak jelentős eltérések, az általános tendencia nagyjából a következő: inkább a korábbi keltezés mellett áll: Beloch 1923, Buckler 1989, Buckler 2003, Veh–Frigo 2007, Parker 2014. Inkább a későbbi keltezés mellett foglal állást: Hammond 1937a, Hammond–Griffith 1979, Ellis 1986, Ellis 1994, Kertész 2000, Worthington 2008, Hornblower 2011. Félkövéren szedtem Diodóros saját keltezését (egy-egy eseményhez a duplumok miatt akár két diodórosi dátum is tartozhat).

Az <i>amphiktyonia</i> ultimátuma Phókisnak és Spártának	357	356	355	
Philomélos megszállja Delphoit	357/356	356	355	355/354
Az <i>amphiktyonia</i> háborús határozata	356	355	355/354	354/353
A neóni vereség, Philomélos halála	355	354	354/353	
Onomarchos kétszer is megveri Philippost Thessaliában	354	353	353/352	
Krokion-síksági csata, Onomarchos halála	354	353	353/352	

A jelen dolgozat kereteibe nem fér bele a fent jelzett problémák kritikai elemzése, a háború történetének részletes bemutatása, így a jegyzetekben csak a problémák jelzésére szorítkozom.²⁰

[XVI. 9, 1]²¹ Mikor Athénban Agathoklés volt az archón, a rómaiak Marcus Fabiust és Gaius Publiust tették²² consullá.²³ (*A szicíliai események leírása.*)

(...)

[14, 1–2] (*A thessalíai Pheraiban Lykophrón és testvérei szereztek meg a tyrannosi hatalmat, velük szemben léptek fel az aleuadések, akik Philipposztól kértek segítséget.*) [3] A történetírók közül Démophilos, a történetíró Ephoros fia,²⁴ az apja által mellőzött, úgynevezett szent háború történetének megírását ennél a pontnál kezdte, ti. azzal, hogy a phókisi Philomélos elfoglalta a delphoi szentélyt és kifosztotta a jósdát. Ez a háború tizenegy évig tartott,²⁵ egészen addig, amíg meg nem haltak azok, akik a szent vagyont szétosztották egymás között. [4] Kallisthenész²⁶ a görögök történetét tíz könyvben írta meg, és a szentély elfoglalásáig valamint a phókisi Philomélos gaztetteig jutott. [5] Az athéni Diyllos a szentély kifosztásával kezdte huszonnegyedik könyvből álló történeti munkáját, belefoglalva művébe Hellas és Szicília összes, ez idő tájt zajló eseményét.²⁷

(...)

[23, 1] Mikor Athénban Kallistratos volt az archón, a rómaiak Marcus Fabiust és Gaius Plautiust tették consullá.²⁸ Az ő idejükben tört ki az úgynevezett szent háború, amely kilenc évig tartott.²⁹ A phókisi Philomélos³⁰ ugyanis, aki rendkívül vakmerő és bűnös ember volt, elfoglalta a delphoi szentélyt, és ezzel kirobbantotta a szent háborút a következő okokból.³¹ [2] Miután a lakedaimóniak Leuktránál³² a boiótok elleni csatában vereséget szenvedtek, a thébaiak az *amphiktyónok* gyűlésén³³ komoly vádat emeltek ellenük³⁴ a Kadmeia elfoglalása miatt,³⁵ és nagy pénzbüntetésre ítélték őket.³⁶ [3] A phókisiakat is vád alá helyezték az *amphiktyónok* gyűlésén,³⁷ mert a kirrhainak nevezett szent földből nagy területet műveltek meg jogtalanul,³⁸ így őket is sok talantonnyi büntetéssel sújtották. Mikor nem fizették meg a pénzbüntetést, az *amphiktyónok* gyűlésén a küldöttek (*hieromnémones*) bevádolták a phókisiakat, és azt kérték a tanácstól, hogy ha a phókisiak nem adják meg az istennek a pénzt, akkor szenteljék az istennek azok földjét, akik az istent megkárosították. És azt is mondták, hogy ugyanilyen feltételek mellett kell kifizetnie a büntetést a többieknek is, akiket erre ítélték – közülük tartoztak a lakedaimóniak is. Ha pedig nem engedelmessé válnának, mint gonosztevők méltóak az összes görög gyűlöletére. [4] Mikor a görögök jóváhagyták az *amphiktyónok* határozatát,³⁹ és a phókisiak földjét fel akarták ajánlani az istennek, Philomélos, a legtekintélyesebb phókisi polgár beszédet tartott a népének, megmagyarázta nekik, hogy a büntetést a nagysága miatt képtelenség kifizetni, a föld felajánlásának eltérése pedig nemcsak gyáva dolog, hanem veszélyes is, mivel megélhetésük elvesztésével jár. [5] A lehetőségekhez képest megpróbálta bizonyítani, hogy az *amphiktyónok* döntései jogtalanok: hiszen a phókisiak rendkívül kis földterületet vettek jogtalanul művelés alá, mégis óriási büntetést mértek ki rájuk. Azt tanácsolta, hogy érvénytelenítsék e döntéseket, és kimutatta, hogy a phókisiaknak komoly érveik vannak az *amphiktyónok*kal szemben: régen ugyanis az övék volt jóshely feletti hatalom és a vezető szerep.⁴⁰ A költők közül tanúként a legrégebbit és legnagyobbat, Homéroszt hozta fel, aki azt mondta:

*Phókisnak vezetője Epistrophos és Schedios volt, ... kik Kyparissosban⁴¹ laknak, kövecses Pythóban⁴².*⁴³

[6] Ezért azt mondta, hogy igényt kell támasztaniuk a jóshely feletti vezető szerepre azon az alapon, hogy az a phókisiak ősi öröksége. Megígérte, hogy véghezviszi a dolgot, ha őt teszik meg vállalkozásuk teljhatalmú hadvezérévé és vezetőjévé.⁴⁴

[24, 1] Miután pedig a phókisiak a büntetés nagyságától való félelmük miatt teljhatalmú hadvezérére választották, Philomélos elszántan próbálta teljesíteni az ígérteit. Először Spártába ment, és egy titkos tárgyalás során kifejtette a lakedaimóniak királyának, Archidamosnak, hogy az *amphiktyónok* döntéseinek érvénytelenné tétele közös érdekük. Az *amphiktyónok* ítéletei ugyanis súlyosak és jogtalanok a lakedaimóniakkal szemben is. Elmondta neki, hogy úgy döntött, elfoglalja Delphoit, és ha megszerezte (a Delphoi feletti) vezető szerepet, érvényteleníteni fogja az *amphiktyónok* döntéseit. [2] Archidamos, bár egyetértett vele, azt mondta, nyíltan most nem fog segíteni, titokban viszont mindenben együttműködik majd, támogatva őt pénzzel és katonával.⁴⁵ Philomélos tizenöt talantont kapott tőle, és saját vagyonából is legalább ennyit hozzatott, ezen a pénzen pedig idegen zsoldosokat fogadott,⁴⁶ a phókisiak közül is kiválasztott ezer férfit, és *peltastéseknak*⁴⁷ nevezte el őket. [3] Miután a rengeteg összegyűjtött katonával elfoglalta a jósdát, a delphoiak közül megölte a vele szembe szálló ún. *thrakidéseket*,⁴⁸ vagyonukat pedig elkobozta. Látva, hogy a többiek megrémültek, arra biztatta őket, hogy legyenek bizalommal, mivel semmi rossz nem fog történni velük. [4] Miután híre ment a szentély elfoglalásának, a szomszédos lokrisiak⁴⁹ azonnal hadat indítottak Philomélos ellen. Delphoi mellett csata bontakozott ki, és miután a lokrisiak sok katonát veszítve vereséget szenvedtek, hazamenekültek. Philomélos felbátorodva a győzelmen az *amphiktyónok* döntését kitérőltette a kööslopokról, és megsemmisítette az ítéletekről szóló iratokat. [5] Majd kihirdette, hogy nem akarja kifosztani a szentélyt, és hogy nincs szándékában semmi más törvényteleniséget elkövetni.⁵⁰ De a phókisiak őseiktől örökölt vezető szerepére igényt tart, és érvényteleníteni fogja az *amphiktyónok* döntéseit, mivel meg akarja védeni a phókisiak ősi törvényeit.

[25, 1]⁵¹ A boiótok gyűlést tartottak, megszavazták, hogy segítenek a szentélynek, és azonnal katonákat küldtek. Közben ők ezzel voltak elfoglalva, Philomélos fallal⁵² vette körül a szentélyt, és másfélszeresére emelt zsolddal sok zsoldost toborzott, kiválogatta és besorozta a legkiválóbb phókisiakat, és gyorsan tekintélyes haderőt gyűjtött: nem kevesebb mint ötezer katonával őrizte Delphoit, és így már félelmet keltett azokban, akik harcolni akartak ellene. [2] Ezek után hadat indított a lokrisiak területe ellen, és az ellenség földjének nagy részét feldúlva tábornok ült nem messze egy folyótól, amely egy jól védhető erőd⁵³ mellett folyt. Philomélos megtámadta ezt az erődöt, mivel azonban nem tudta elfoglalni, felhagyott az ostrommal, majd csatát kezdett a lokrisiak ellen, amelyben húsz katonát veszített. A holttesteket nem volt képes megszerezni, ezért követ útján kérte, hogy összeszedhesse a holttesteket. A lokrisiak azonban azt válaszolták, hogy minden görög közös szokása, hogy a templomrablótak temetetlenül kidobják, így nem engedték meg neki, hogy összeszedje a holttesteket. [3] Philomélos megneheztelt ezért, így újabb csatát kezdett a lokrisiak ellen, és minden becsvágyát erre fordítva megölt néhány ellenséges katonát, és megszerezte a holttestüket, ezzel arra kényszerítve lokrisiakat, hogy cseréljék ki a holttesteket.

Megszerezte a városon kívüli területeket, így Lokris nagy részét feldúlta, majd visszatért Delphoiba, és elhalmozta katonáit a zsákmánnyal. Ezek után, mivel jóslatot akart kérni a háborúval kapcsolatban, arra kényszerítette a Pythiát, hogy üljön fel a *tripusra* és adjon jóslatot.

[26] (*Exkurszus Delphoi felfedezésének történetéről*).⁵⁴

[27, 1] Miután Philomélos hatalmába kerítette a jósdát, megparancsolta a Pythiának, hogy az ősi szokás szerint a *tripuson* ülve jósoljon. Amikor azonban a Pythia azt válaszolta, hogy <nem> ez az ősi szokás, keményen megfenyegette és kényszerítette, hogy felüljön a *tripusra*. Miután pedig a Pythia – Philomélos fizikai fölényét értve ez alatt – azt mondta, hogy Philomélos azt tehet, amit csak akar,⁵⁵ Philomélos megörült az elhangzottaknak, és azt mondta, hogy megfelelő jóslatot kapott. Tüstént le is íratta a jóslatot, és nyilvánosságra hozva mindenki számára jól láthatóvá tette, hogy az isten megadta neki a hatalmat, hogy azt tegye, amit csak akar. [2] Gyűlést⁵⁶ hívott össze, ismertette a jóslatot a tömeggel, és arra buzdított mindenkit, hogy legyenek bátrak, majd a háborús ügyekkel kezdett foglalkozni. Előjelet kapott Apollón szentélyében is: egy sas repült el az isten temploma felett, majd lecsapott a földre, a templomban nevelt galambokra⁵⁷ vadászott, és néhányat az oltárokról ragadott el. A hozzáértők azt mondták, hogy ez a jel azt jelzi Philomélosnak és a phókisiaknak, hogy hatalmukba fogják keríteni a delphoi ügyeket. [3] Ezen események után Philomélos kiválogatta barátai közül a követjárásra legalkalmasabbakat, és elküldte őket részben Athénba, részben Lakedaimónba, részben pedig Thébaiba. Hasonlóképpen Hellas többi jelentős városába is követeket küldött, és mentegette magát, hogy nem azért kerítette hatalmába Delphoit, mert a szent kincseket akarta megszerezni, hanem mert igényt tartott a szentély feletti vezető szerepre, ez ugyanis az ősi időkben bizonyítottan a phókisiak sajátja volt. [4] Azt mondta, hogy a kincsekkel el fog számolni az összes görög előtt, és hajlandó megadni a fogadalmi ajándékok súlyát és mennyiségét annak, aki meg akarja ezt vizsgálni. Arra kérte őket, legyenek a szövetségeseik, ha valaki gyűlölet vagy irigység miatt háborúzni kezd a phókisiak ellen, de ha nem is szövetszereznek velük, legalább maradjanak békében.⁵⁸ [5] Miután a követek végrehajtották a parancsot, az athéniak,⁵⁹ a lakedaimóniak⁶⁰ és néhányan mások⁶¹ szövetséget kötöttek⁶² vele és megígérték, hogy segíteni fognak, a boiótok,⁶³ a lokrisiak és még néhányan⁶⁴ ezekkel ellentétesen határoztak, és az isten miatt háborút kezdtek a phókisiak ellen.⁶⁵ Ezek történetek ebben az évben.

[28, 1] Mikor Athénban Diotimos volt az archón, a rómaiak Gaius Marciust és Gnaeus Malliust tették consullá.⁶⁶ Az ő idejünkben Philomélos, mivel előre látta a háború nagyságát, rengeteg zsoldost gyűjtött,⁶⁷ a phókisiak közül pedig az alkalmasakat besorozta a hadseregbe. [2] Bár a háborúhoz sok pénzre volt szükség, Philomélos tartózkodott a szent felajánlásoktól,⁶⁸ a leggazdagabb delphoiaktól⁶⁹ viszont rengeteg pénzt hajtott be, amely elegendő volt az idegenek zsoldjára. Figyelemre méltó haderőt gyűjtve kivonult a nyílt terepre és nyilvánvalóvá tette, hogy kész megmérkőzni a phókisiak ellenségeivel. [3] Az ellene vonuló lokrisiakkal az úgynevezett Phaidriades sziklálknál⁷⁰ ütközött meg, s győzelmet aratva sok ellenséget megölt, nem keveset élve elfogott, néhányat pedig arra kényszerített, hogy levessék magukat a szikláról. Ez után a csata

után a phókisiak felbátorodtak ezen a sikeren, míg a lokrisiak megszégyenülve követeket küldtek Thébaiba, és arra kérték a boiótokat, hogy segítsenek nekik és az istennek. [4] A boiótok pedig az istenek iránti tiszteletük miatt, és mivel érdekükben állt, hogy az *amphiktyónok* döntései érvényben maradjanak, követeket küldtek a thessaliaiakhoz és a többi *amphiktyónhoz* azzal a kéréssel, hogy közösen viseljének hadat a phókisiak ellen. Miután pedig az *amphiktyónok* megszavazták a phókisiak elleni háborút,⁷¹ Hellas-szerte nagy zűrzavar és viszály támadt. Egyesek úgy vélték, hogy segíteni kell az istennek, és a phókisiakat mint templomrablókat meg kell büntetni, míg mások inkább arra hajlottak, hogy segítsenek a phókisiaknak.

[29, 1] A különböző népek és városok szándéka tehát megoszlott, a szentélynek akartak segíteni a boiótok, a lokrisiak, a thessaliaiak és a perrhaibosok, rajtuk kívül a dórisiak, a dolopsok, és még az athamasok, a phthiótisi achaiosok és a magnésiaiak, meg az ainiiaiak és még néhányan mások, a phókisiakkal szövetszereztek az athéniak,⁷² a lakedaimóniak és még néhányan a Peloponnésosról. [2] A legbuzgóbban a lakedaimóniak siettek a phókisiak segítségére a következő okokból: miután a leuktrai háborúban a thébaiak legyőzték ellenségeiket, vádat emeltek a spártaiak ellen az *amphiktyónok*nál, mivel a spártai Phoibidas elfoglalta a Kadmeiát.⁷³ Ennek következtében a lakedaimóniakat ötszáz talanton büntetésre ítélték.⁷⁴ Miután pedig az ítéletet követően nem fizették ki a büntetést a törvényben meghatározott határidőig, a thébaiak ismét pert indítottak ellenük kétszeres büntetésre. [3] Így az *amphiktyónok* ezer talanton büntetést szabtak ki, a lakedaimóniak pedig a büntetés nagysága miatt a phókisiakéhoz hasonló nyilatkozatokat tettek, mondván, hogy az *amphiktyónok* jogtalanul hoztak ítéletet. [4] Ezáltal ugyanaz állt az érdekükben. A lakedaimóniak, akik nem akartak önmagukban háborúzni a büntetés miatt, most jónak látták, hogy a phókisiakat ürügyül használva érvénytelenítsék az *amphiktyónok* döntéseit. Ezen okok miatt igen lelkesen szövetszereztek a phókisiakkal, és segítettek megszerezni a szentély feletti vezető pozíciót.⁷⁵

[30, 1] Nyilvánvaló volt, hogy a boiótok nagy haderővel vonulnak majd a phókisiak ellen, ezért Philomélos úgy határozott, hogy rengeteg zsoldost toboroz.⁷⁶ Mivel a háborúhoz több pénzre volt szükség, arra kényszerült, hogy rátegye kezét a szent felajánlásokra és kifossa a szentélyt.⁷⁷ Miután másfél-szeres zsoldot ígért a zsoldosoknak, gyorsan rengeteg zsoldos gyűlt össze, sokan csatlakoztak ugyanis a seregéhez a zsold nagysága miatt. [2] Az előkelők közül az istenek iránti tisztelet miatt senki sem jelentkezett, a legszegényebbek azonban és azok, akik kapzsiságuk miatt nem féltek az istenektől, lelkesen csatlakoztak Philoméloshoz, és gyorsan egy erős haderő gyűlt össze olyanokból, akik hajlandóak voltak a templomrablásra. [3] Philomélos tehát bőséges anyagi lehetőségei révén gyorsan tekintélyes haderőt szerelt fel. Tüstént meg is indította több mint tízezer lovasból és gyalogosból álló hadseregét a lokrisiak területére. Lovascsata bontakozott ki a lokrisiakkal és a segítségükre siető boiótokkal, amelyben a phókisiak kerültek fölénybe. [4] Ezután a thessaliaiak – szomszédos szövetségeseikkel együtt mintegy hatezren – Lokrisba érkeztek, és a phókisiak elleni összecsapásban vereséget szenvedtek az Argolának nevezett dombnál.⁷⁸ Majd miután megjelentek a boiótok tizenháromezer katonával,⁷⁹ és ezeröttszáz achaios is érkezett⁸⁰ a Peloponnésosról, hogy segítsenek a phókisiaknak, a két had-

erő egymással szemben táborozott le, és mindkét fél egy helyre gyűlt össze.

[31, 1] Ezután a boiótok⁸¹ sok zsoldost elfogtak takarmányszerzés közben, és a város elé vezetve őket kihirdették, hogy az *amphiktyónok* ezeket a férfiakat, akik a templomrablókkal együtt vonultak hadba, halállal büntetik. A szavakat azonnal tettek követték, és mindet ledárdázták. [2] A phókisiak zsoldosai nagyon megharagudtak ezért, és arra kérték Philomélost, hogy ugyanilyen módon álljon bosszút az ellenségen, így győzelmi vággyal eltelve sok, a földeken kószáló ellenséget elfogtak, és visszavitték őket, Philomélos pedig mindannyiukat ledárdáztatta. Ezzel a büntetéssel elérték, hogy az ellenség felhagyjon a gőgös és szörnyű megtorlással. [3] Ezután mindkét sereg egy másik területre tört be, és erdős, sziklás területeken vonult keresztül, így a seregek élén haladók váratlanul egymásba botlottak. A közelharcból heves csata bontakozott ki, melyben a boiótok jelentős túlerejük révén legyőzték a phókisiakat.⁸² [4] Mivel meredek és menekülésre alkalmatlan területen⁸³ próbáltak menekülni, a phókisiak és a zsoldosok közül sokan elesetek. Maga Philomélos szenvedélyesen küzdött, de sok sebet kapott, és egy meredek sziklára szorítva bekerítették. Mivel nem volt kiút, és tartott a hadifogságban rá váró gyaláztatótól, levetette magát a szikláról és ily módon fejezte be az életét igazságot szolgáltatva az istenségnek.⁸⁴ [5] Hadvezértársa, Onomarchos⁸⁵ vette át a fővezérséget, majd megmaradt seregével visszavonult, és összeszedte a menekülésből visszavértókat.

[6] Ezekkel az eseményekkel egy időben Philippos, a makedónok királya ostrommal bevette, kifosztotta és a földig rombolta Methónét,⁸⁶ Pagasait⁸⁷ pedig elfoglalta és arra kényszerítette, hogy az alattvalója legyen. *(Egyéb események Pontosban, Italiában és Sziciliában.)*

[32, 1] Mikor Athénban Eudemos volt az archón, a rómaiak Marcus Popliost és Marcus Fabiust tették consullá.⁸⁸ Az ő idejükben a boiótok hazavonultak, mivel legyőzték a phókisiakat és úgy gondolták,⁸⁹ hogy Philomélos sorsa, aki a leginkább felelős volt a templomrablásért, és akit az istenek és az emberek egyaránt megbüntettek, másokat is el fog rettenteni a hasonló gaztettektől. [2] A phókisiak felhagyva a háborúval egyelőre visszatértek Delphoiba, és szövetségeseikkel közös tanácsot tartva tárgyaltak a háborúról. A legmérsékeltebbek a békére hajlottak, míg az istentelenek vakmerőségük és kapzsiságuk miatt ellenkező véleményen voltak, és körbenézve keresték, ki az, aki az ő törvénytelen tetteiket veszi védelmébe.⁹⁰ [3] Onomarchos, miután egy megfontolt beszédet mondott arról, hogy tartsák meg az eredeti elhatározásukat, a népet a háborúra buzdította, de nem azért, mert a közös érdekükkel törődött, hanem mert a saját hasznát nézte: a többiekhez hasonlóan az *amphiktyónok* őt is nagy pénzbüntetésre ítélték, de a bírságot nem fizette meg.⁹¹ Mindezek miatt úgy gondolta, inkább a háborút kell választania, mint a békét, és észszerű érveléssel arra buzdította a phókisiakat és a szövetségeseiket, hogy tartsák magukat Philomélos tervéhez. [4] Miután így teljhatalmú fővezérré választották, rengeteg zsoldost toborozva feltöltötte az elesettek helyét, az idegen zsoldosokkal jelentősen megnövelte haderejét, és gondoskodott arról, hogy sok szövetségese legyen és minden más is, ami csak szükséges a háborúhoz.

[33, 1] Erre a tervre bátorította egy álom is, amely azt a látzatot keltette, hogy hatalma és dicsősége is növekedni fog.

Álmában ugyanis úgy látta, hogy a hatalmas bronzszobrot,⁹² amelyet az *amphiktyónok* ajánlottak fel fogadalmi ajándékként Apollón szentélyében, saját kezeivel magasította meg és tette sokkal nagyobbá. Úgy vélte, ezzel az istenek jelzik számára, hogy saját hadvezérsége révén növekedni fog a dicsősége. Az igazság azonban nem ez volt, az álom éppen ennek az ellenkezőjét jelezte: az *amphiktyónok* ugyanis a szentély ellen vétkező, és emiatt pénzbüntetéssel sújtott phókisiak által fizetett büntetésből emeltek szobrot, az álom tehát a phókisiak büntetését jelezte, ti. hogy ez Onomarchos kezei által növekszik meg, és pontosan ez történt.⁹³ [2] Miután tehát Onomarchost teljhatalmú fővezérré választották, bronzból és vasból rengeteg fegyvert készíttetett,⁹⁴ aranyból és ezüsből pénzt veretett⁹⁵ és a szövetséges városok között osztotta szét – leginkább a vezetőket vesztegetve meg. Sok ellenségét is lefizette: egyeseket meggyőzött, hogy legyenek a szövetségesei, másokat arra kért, hogy maradjanak tétlenek. [3] Mindezt könnyen véghezvitte az emberek kapzsisága miatt. Még a thessaliaiakat is, akiket pedig a leginkább becsültek a szövetségeseik, megvesztegette és rávette, hogy tétlenek maradjanak.⁹⁶ Akik a phókisiak közül ellenszegültek,⁹⁷ azokat összegyűjtötte és kivégeztette, vagyonukat elkobozta. Majd az ellenséges területre betörve ostrommal elfoglalta Throniont⁹⁸ és lakosságát rabszolgáskorba taszította. Az amphissaiakat⁹⁹ pedig megrémítve arra kényszerítette, hogy alattvalói legyenek. [4] A dórisi városokat lerombolta, a területüket feldúlta.¹⁰⁰ Boiótiába betörve¹⁰¹ elfoglalta Orchomenost,¹⁰² ostromolni kezdte Chairóneiát, de miután a thébiaiktól vereséget szenvedett, hazatért.¹⁰³

[34] *(Egyéb események: A boiótok Pammenés vezetésével 5000 katonával vesznek részt a perzsa belviszályokban; Argos és Spárta háborúja; Athén hadjárata a Hellészponosznál; Philippos elfoglalja Methónét.)*

[35, 1] Ezután Philippos a thessaliaiak hívására seregével Thessaliába érkezett, és a thessaliaiakat támogatva először Pherai tyrannosa, Lykophrón ellen harcolt.¹⁰⁴ Ezek után Lykophrón a phókisiaktól kért szövetséges haderőt, akik Onomarchos testvérét, Phayllost küldték hétezer katonával. Philippos azonban legyőzte a phókisiakat és kiűzte őket Thessaliából. [2] Onomarchos így maga mellé vette teljes haderejét, és azzal a szándékkal, hogy egész Thessaliát hatalmába kerítse, gyorsan Lykophrón embereinek a segítségére sietett. Miután Philippos a thessaliaiakkal együtt összecsapotta phókisiakkal, Onomarchos – mivel sokkal több katonája volt – két csatában győzelmet aratott, és sok makedont megölt.¹⁰⁵ Philippos pedig mivel végső veszedelem szorongatta és a katonái a bátortalanáguk miatt magára hagyták, bátorította a tömeget, de alig volt képes őket engedelmességre bírni. [3] Ezután Philippos visszatért Makedoniába, Onomarchos pedig betört Boiótiába,¹⁰⁶ egy csatában legyőzte a boiótokat,¹⁰⁷ és elfoglalta Koróneia városát. Thessaliában pedig a Makedoniából éppen seregével együtt megérkező Philippos hadat viselt Lykophrón, a pheraiak tyrannosa ellen.¹⁰⁸ [4] Lykophrón, mivel nem volt egyenrangú ellenfele Philipposnak, szövetséges hadsereget kért a phókisiaktól, és megígérte, hogy segít nekik elrendezni a thessaliai ügyeket. Ezért Onomarchos gyorsan a segítségére sietett húsz ezer gyalogossal és ötszáz lovassal, Philippos pedig meggyőzte a thessaliaiakat, hogy közösen indítsanak háborút, így több mint húszezer gyalogost és háromezer lovaszt gyűjtött össze. [5] Heves csata bontakozott ki, és mivel a thessaliai lovas-

ság számban és bátorságban is fölényben volt, Philippos győzött.¹⁰⁹ Az Onomarchossal lévő phókisiak hiába menekültek a tengerhez, sokukat lemészárolták, mivel történetesen¹¹⁰ akkor hajózott arra az athéni Charés sok háromevezősoros hajóval, így a menekülők eldobálták a fegyverzetüket és a háromevezősoros hajókhoz próbálták úszni, köztük volt Onomarchos is. [6] Végül több mint hatezer phókisit és zsoldost öltek meg – köztük volt maga a fővezér is –, és nem kevesebb mint háromezret ejtettek foglyul. Philippos Onomarchost felakasztotta, a többiek mint templomrablókat a tengerbe dobatta.¹¹¹

[36, 1] Onomarchos halála után a phókisiak feletti hatalmat Phayllos kapta meg. Ő a bekövetkezett balszerencsét helyrehozva rengeteg zsoldost toborzott, mivel megkettőzte a szokásos zsoldot, és a szövetségeseitől segítséget kért. Rengeteg fegyvert szerzett, és arany és ezüst pénzt veretett. (*Az asiai, itáliai és szicíliai események összefoglalása.*)

[37, 1] Mikor Athénban Aristodémos volt az archón, a rómaiak Gaius Sulpiciust és Marcus Valeriust tették consullá, ekkor zajlott a százhetedik Olympias, amelynek során a stadionfutást a tarentumi Mikrinas nyerte.¹¹² Az ő idejükben Phayllos, a phókisiak hadvezére testvére halála és a vereség után helyreállította a phókisiak ügyeit, amelyeket a vereség és a katonák elvesztése rossz helyzetbe hozott. [2] Kifogyhatatlan mennyiségű vagyon állt ugyanis a rendelkezésére, így rengeteg zsoldost toborzott, és nem kevés szövetségest beszélt rá, hogy vegyenek részt vele együtt a háborúban. A bőséges vagyont szabadon¹¹³ felhasználva nemcsak sok magánembert tett lelkes szövetségésévé, hanem a legtekintélyesebb városokat is a vele való együttműködésre csábította. [3] A lakedaimóniak ezer katonát küldtek neki, az achaiosok kétezeret, az athéniak ötezer gyalogost és négyszáz lovast, ezek vezére Nausiklés volt.¹¹⁴ A pheraiak tyrannosai,¹¹⁵ Lykophrón és Peitholaos Onomarchos halála után szövetségeseik nélkül maradtak, ezért Pherait átadták Philipposnak, maguk pedig a fegyverszünet oltalma alatt kétezer zsoldost gyűjtöttek, velük Phaylloshoz menekültek, és együtt harcoltak a phókisiakkal. [4] A szétosztott pénz¹¹⁶ nagysága miatt nem kevés jelentéktelenebb város is a phókisiak segítségére sietett: az arany ugyanis felingerelve az emberek kapzsiságát arra kényszerítette őket, hogy a nyereségből származó haszonhoz pártoljanak. [5] Phayllos a seregével Boiótia ellen vonult,¹¹⁷ Orchomenos városának a közelében vereséget szenvedett egy csatában, és sok embert veszített. Ezután egy, a Képhisos folyónál zajló másik csatában ismét a

boiótok győztek, több mint ötszáz embert öltek meg, és nem kevesebbet, mint négyszázat ejtettek foglyul. [6] Néhány nappal később a koróneiai csatában ismét a boiótok győztek, ötven phókisit megöltek és százharmincat foglyul ejtettek. Mi pedig, miután részletesen elbeszéltük a boiótokkal és a phókisiakkal történeteket, visszatérünk Philipposhoz.

[38, 1] Ő ugyanis egy jelentős csatában legyőzve Onomarchost,¹¹⁸ megdöntötte a tyrannist Pheraiban,¹¹⁹ visszaadta a város szabadságát, és Thessaliában a többi dolgot is elrendezte, majd Pylaiba vonult,¹²⁰ hogy megütközzön a phókisiakkal. [2] Mivel azonban az athéniak megakadályozták, hogy átkeljen a szoroson,¹²¹ visszatért Makedoniába, saját királyságát tetteivel és az istenség iránti tiszteletével is megnövelve. [3] Phayllos¹²² hadat indított az úgynevezett epiknémisi lokrisiak ellen, az összes várost leigázta,¹²³ kivéve egy Naryx nevű várost, amelyet éjszaka árulás révén kerített a hatalmába, de kiszorították onnan, és nem kevesebb, mint kétszáz katonát veszített. [4] Ezután egy Abai nevű hely¹²⁴ közelében vert tábor, a boiótok viszont éjjel rátámadtak a phókisiakra, és sokakat megöltek közülük. Kihasználva az előnyüket a phókisiak földjére vonultak, és nagy területet feldúlva rengeteg zsákmányt gyűjtöttek. [5] Majd a boiótok visszatértek, és a naryxiak ostromlott városának segítségére siettek, de Phayllos hirtelen megjelent és megfutamtotta őket, a várost erővel elfoglalta, kifosztotta és lerombolta. [6] Phayllos azonban sorvasztó betegségbe esett, és sokáig betegeskedve, nehezen és istentelenségéhez méltóan fejezte be az életét.¹²⁵ A phókisiak hadvezéréként Phalaikost, a szent háborút kirobantó¹²⁶ Onomarchos fiát¹²⁷ hagyta hátra, mivel azonban ő még szinte gyermek volt, mellé rendelte gyámnak és hadvezérnek egy barátját, Mnaseast.¹²⁸ [7] Ezután a boiótok éjszaka rátámadtak a phókisiakra, hadvezérüket, Mnaseast megölték és még nagyjából kétszáz katonát. Nem sokkal később lovascsata bontakozott ki Chairóneinál,¹²⁹ ahol Phalaikos vereséget szenvedve nem kevés lovast veszített.

[39, 1–7] (*Konfliktus Spárta és Megalopolis között, Phókis és az elűzött pherai tyrannosok Spártát, a thébaiak Megalopolist támogatták.*) [8] Phalaikos¹³⁰ Boiótiában időzve elfoglalta Chairóneiat, de mikor a thébaiak a város segítségére siettek, kiszorult a városból. Ezután a boiótok nagy haderővel Phókisra támadtak, a terület legnagyobb részét feldúlták és elpusztították a vidéken lévő birtokokat. A kis települések közül néhányat elfoglaltak, rengeteg zsákmányt gyűjtöttek, majd visszatértek Boiótiába.

Jegyzetek

A jelen dolgozat tartalmazza Diodóros munkájának vonatkozó fejezeteit Aristodémos archónságáig (352/351), a következő pedig az ezt követő időszakra vonatkozó részeket. Az évszámok mindig Kr. e. értendők. Amennyiben a Diodóros hivatkozásnál nem szerepel a könyv, a számok mindig a XVI. könyvre vonatkoznak. Az antik forrásokra az OLD és a LSJ rövidítései szerint hivatkozom.

- 1 Ehhez lásd Pownall 1998 (Skoczylas 1987 átdolgozott változata).
- 2 Legfontosabb források: Aeschin. III. 107–112; Paus. X. 37; Callisth. BNJ 124 F 1 (= Athen. *Deipn.* XII. 10, 560b–c).
- 3 Forrest 1956, 3.
- 4 Robertson (1978) szerint az első szent háborút a harmadik mintájára Philippos támogatói találták ki a 340-es években, hogy ezzel

a koholt történettel még pozitívabb színben tüntessék fel Philippos szerepét a harmadik szent háborúban.

- 5 Lehman 1980; Parker 2014, 281–282; az egyik legfontosabb érv a 370-es évek végére, talán 373-ra keltezhető Isokratés XIV. 31-ben szereplő utalás az első szent háborúra (pontosabban a szent háború következtében meg nem művelhető krisai síkra), így a szent háború nem lehet Philippos-kori fikció.
- 6 Davies 1994.
- 7 Th. I. 112, 5; Plut. *Per.* 21, I. Hornblower 2003, 181–183.
- 8 Londey 1990, legfontosabb források: D. XVIII. 143–159, Aeschin. III. 115–129.

- 9 Buckler 1989 továbbra is e háború alapvető összefoglalása, e műre vonatkozó fontos, Diodóros értékelésével kapcsolatos kritikus megjegyzésekhez lásd Green 2007.
- 10 Diod. I, 4; lásd még 104. jegyzet.
- 11 A korszakhoz általában lásd Hammond–Griffith 1979, az újabb általános összefoglalások közül Buckler 2003, Hornblower 2011, illetve a Philippos-monográfiák (pl. Worthington 2008) vonatkozó részeit.
- 12 Különösen a háború lezárásával kapcsolatban rendkívül fontos ún. philokratési békéről, amely viszont Diodórosnál teljesen hiányzik. Ezek közül D. XVIII. és XIX. már régóta olvasható magyarul, az elmúlt pár évben pedig örvendetes módon több újabb vonatkozó Démosthenés beszéd fordítása is megjelent (Seres 2017 és 2019).
- 13 Lásd 61. jegyzet.
- 14 Megítéléséről magyarul röviden lásd Illés 2021, 8–10, további szakirodalommal.
- 15 Nagy hatású Hammond 1937b, viszont a Hammond 1983-mal való összevetés világosan mutatja, hogy bármennyire is logikusak az érvei, az eredményei valójában bizonytalanok és szubjektívek, különösen az 1983-as munkában, lásd Diyllosszal kapcsolatban Illés 2021, 10–12. Összességében Markle (1994, 46) véleménye jár a legközelebb az igazsághoz: „Identification of the sources for Diodorus 16 can be based on nothing more than informed and intelligent guess work.” Bár néhány megállapítás nehezen vitatható, mint például az, hogy volt Phókis-barát (nem feltétlenül Phókis, hanem inkább a Phókis pártján álló Athén miatt) és Phókis-ellenes forrása is, például Philomélos hol kifosztja a szentélyt, hol nem: 24, 5 és 27, 3–4: megígéri, hogy nem nyúl a kincsekhez, illetve elszámol velük; 28, 2: a pénzhány ellenére tartózkodik a felajánlásoktól; 30, 1 (implicit módon a 32, 1 és 61 is): mégis kifosztja a szentélyt; végül 56, 5: Philomélos a többiekkel ellentétben nem nyúlt a kincsekhez.
- 16 Egyértelmű, hogy Diodóros a megadott archóni évekhez képest – hogy az események előzményeit bemutassa – olykor előre és hátra is ugrál az időben, ami a fogalmazásából nem mindig derül ki. Jó példa erre a 23, 2, illetve 29, 2, ahol a 355/354-es archóni év alatt 382/381-es és 361-es eseményekre is utal, de a szövegből nem derül ki, hogy több évtizeddel korábbi eseményekről van szó. Itt szerencsés helyzetben vagyunk, mert bőven rendelkezünk egyéb forrásokkal is, de ezek a helyek jól mutatják, hogy ha csak Diodóros a forrásunk, akkor adott esetben igen komoly problémát okoz a pontos kronológia felállítása. Ráadásul a harmadik szent háború eseménytörténete is „lyukas” Diodóros elbeszélésében: a 357/356-os évről megtudjuk, hogy Philomélos ekkor foglalja el és fosztja ki Delphoit; a 356/355-ös év kimarad, majd a 355/354–352/351 évek eseményeiről olvashatunk, végül a 347/346–346/345-ös évekről. A szigorú kronologikus rend okozta problémákról Diodóros maga is tud, lásd XX. 43, 7: az egy időben történő események elbeszélése miatt meg kell szakítani az elbeszélést, s ez félrevezető lehet.
- 17 A duplumok léte ellen foglal állást például Hammond 1937a, a duplumokat – olykor hallgatólagosan – elfogadja mások mellett Buckler 1989 és Veh–Frigo 2007. Nehezíti a problémát, hogy tudjuk, egyes városok többször is gazdát cseréltek, valamint a harmadik szent háborúban a lokrisi–phókisi, thébai–phókisi összecsapások gyakoriak voltak, így ilyen esetekben nehéz eldönteni, hogy a szüksézáví diodórosi elbeszélés valóban duplum-e. Más jellegű, egymástól távol lévő duplumokhoz lásd Rubincam 2018, 26–29. A jelen dolgozatban jelzem azokat a fontosabb szöveghelyeket, amelyeknél a duplum lehetősége felmerült, de részletes értékelésükre nem térek ki.
- 18 Green 2007, 367 szerint valójában inkább arról van szó, hogy a műnek ezt a részét Diodóros halála előtt nem tudta átnézni, összefésülni. Ezt az elméletet erősíti, hogy a mű első könyveiben nincsenek ilyen jellegű hibák, azaz Diodóros ezeket még át tudta nézni, vö. Green 2006, 29–30.
- 19 Esetleg akár 23–25. és 27–29., mivel például a 23. és a 29. is nagyjából ugyanúgy, bár nem ugyanolyan részletességgel beszámol a háború előzményeiről.
- 20 Egy készülő tanulmányban fogom részletesen vizsgálni a harmadik szent háború történetét és kronológiáját, a jelen dolgozat jegyzeteiben csak arra szorítkozom – a fenti összefoglalás szem előtt tartásával –, hogy a Veh–Frigo 2007 által is követett Buckler 1989 kronológiáját adjam meg alapértelmezett kronológiaként, a fontosabb eseményeknél jelezve az alternatív javaslatokat, jellemzően Hammond 1937a és esetleg Beloch 1923 alapján, mivel lényegében hármójuk kronológiája él tovább az újabb szakirodalom döntő többségében is.
- 21 A fordítás jegyzeteinek elkészítésében nagy segítségemre volt Sherman 1952, Veh–Frigo 2007 (ha nem adok meg oldalszámot, akkor *ad loc.*) és a fent is hivatkozott művek, különösen Buckler 1989.
- 22 A görög *kathistémi* igét választásnak és beiktatásnak is fordíthatjuk, a modern fordításokban mindkettő előfordul: Sherman 1952: „elected as consuls”; Wurm 2014: „wählten die Römer zu Consuln”; Torres Esbarranch–Guzmán Hermida 2012: „eligieron consules”; Illés 2020 is „választották consullá”; ezzel szemben Waterfield 2019: „appointed as their consuls”; Veh–Frigo 2007: „bestellten die Römer... zu Konsuln”. Bár korábban én is választással fordítottam a megfelelő szófordulatot, a „tették, beiktatták” helyesebb, mert a választások a hivatalba lépést megelőzően hónapokkal korábban történtek, így különböző naptári évben is lehettek (attól függően, hogy a hivatalba lépés ideje egyezett-e a naptári év kezdetével), míg a keltezésnél mindig a tisztségviselők tényleges hivatali éve számított (a latinban *ablativus absolutus* *manusként X et Y consulibus*).
- 23 Agathoklés 357/356-ban volt archón (Develin 1989, 274), M. Fabius Ambustus és C. Poetilius Libo 360-ban voltak consulok (Broughon 1951, 120). A görögben Poplios a Publius, ez könnyebben összekeverhető a Petilios/Poitélios alakokkal. Erre az időszakra vonatkozóan az archóni és a consuli évek között jelentős különbség van Diodórosnál, az előbbieknél járnak közelebb az igazsághoz. Ahogy Diodóros közeledik a saját korához és a római témákhoz, úgy lesznek egyre pontosabbak a consuli adatok is.
- 24 Ephoros kyméi történetíró (400–330 k.), 30 könyvből álló egyetemes történeti munkájának utolsó könyvét, fia, Démophilos fejezte be, akiről ezen kívül alig tudunk valamit, lásd BNJ 70. Ephoros Diodóros legfontosabb forrása a korábbi könyvekben. Ephoroshoz magyarul lásd Hajdú 2013.
- 25 Itt: 357/6-ban kezdődött és **tizenegy évig** tartott; ezzel szemben 23, 1: 355/4-ben tört ki és **kilenc évig** tartott; 59, 1: 346/5-ben ért véget a **tíz évig** tartó háború. A tíz év tünik hitelesnek: Aeschin. II. 131: „**tízéves** háború”; III. 148: „**tízéves** phókisi háború”; Paus. IX. 6, 4: „Később **tíz éven** át megszakítás nélkül küzdöttek (ti. a thébaiak) abban a phókisi háborúban, amelyet a görögök szent háborúnak neveztek.”; X. 2, 3: „Amikor a phókisiak Delphoit elfoglalták, Delphoiban Hérakleidés volt a prytanis, Athénban pedig Agathoklés volt az archón; ez volt a százötödik Olympias negyedik éve (Kr. e. 357/6), amikor stadionfutásban a kyrénéi Próros lett a győztes.” X. 3, 1: „**Tíz évvel azután**, hogy a phókisiak elfoglalták a szentélyt, Philippos befejezte a háborút, amelyet a »phókisi« vagy »szent« háború néven szoktak emlegetni. A háború a száznyolcadik Olympias első esztendejében ért véget (Kr. e. 348/7), midőn stadionfutásban a kyrénéi Polyklés győzött, Athénban pedig Theophilos volt az archón. A háború folyamán Phókis városait elfoglalták, és földig rombolták. Egészen pontosan a következő településeket rombolták le: Lilaia, Hyampolis, Antikyra, Parapotamoi, Panpeus és Daulis.” (A Pausanias-részleteket fordította Muraközy Gy.) Duris BNJ 76 F 2 (= Athen. *Deipn.* XIII. 360b): „A **tíz évig** tartó háborúnak a **tizedik évben** lett vége, miután Philippos is csatlakozott, a thébaiak ugyanis akkor foglalták el Phókist.” Bár

- a három különböző adat alapján úgy tűnhet, hogy Diodóros valóban „ész nélkül” kompilált, az adott helyen mindegyik adatnak van logikus magyarázata, vö. Green 2007 és már Beloch 1923, 262–264 is.
- 26 Aristotelés unokaöccse és tanítványa, Nagy Sándor egyik „hivatalos” történetírója, 327-ben végezték ki, mivel egyre kegyvesztettebb lett (például megtagadta a *proskynésist*), végül pedig megvádolták azzal, hogy részt vett az apródok összeesküvésében. Tíz könyves *Görög történelmén* (387/386–356) kívül írt egy külön monográfiát a harmadik szent háborúról, valószínűleg *Hellénikája* folytatásaként, lásd Diod. XIV. 117, 8: „A történetíró Kallisthenés az ebben az évben a görögök és a perzsa király, Artaxerxés között létrejött békével kezdte (Antalkidas-féle béke, 387/386) történeti művének megírását, harminc év történetét részletesen elbeszélte tíz könyvben, s történeti összefoglalásának utolsó könyvét azzal zárta, hogy a phókisi Philomélos elfoglalta a delphoi szentély.” Továbbá Athen. *Deipn.* XIII. 10, 560b–c: „az úgynevezett krisai háború, ahogy Kallisthenés mondja a szent háborúról szóló munkájában, amelyet a kirrhiaiak vívtak a phókisiak ellen, tíz évig tartott,” lásd BNJ 124.
- 27 Kevésbé ismert athéni történetíró a harmadik század elejéről, Ephorost folytatva írta meg egyetemes történeti munkáját valószínűleg 27 könyvben (van 25 és 26 könyves adat is) a szent háborútól Kassandros haláláig, lásd BNJ 73. Hammond 1937b és Hammond 1983 szerint Diodóros egyik fontos forrása a XVI. és XVII. könyvekhez.
- 28 Kallistratos 355/354-ben volt archón (Develin 1989, 281), C. Fabius Ambustus és C. Plautius Proculus 358-ban voltak consulok (Broughton 1951, 121).
- 29 Lásd 25. jegyzet. Egyes vélemények szerint az itteni kilenc valójában csak a szöveg hagyomány hibája a tíz helyett.
- 30 Philomélos, Theotimos fia, a phókisi Ledónból (Paus. X. 2, 2). Nem egységes Philomélos megítélése, pozitív hagyomány nyomai: 24, 5; 27, 3–4; 28, 2; 31, 4; 56, 5. A negatív hagyományhoz lásd 15. jegyzet.
- 31 Lásd a 29, 2–3-hoz írt jegyzeteket.
- 32 A 371-es leuktrai csatában a thébaiak legyőzték a spártaiakat, és ezzel véget vetettek a peloponnészosi háború vége (404) óta tartó spártai hegemoniának Hellasban, lásd Diod. XV. 15, 51–56 (ehhez lásd Stylianou 1998, 386–407), Xen. *Hell.* VI. 4.
- 33 A delphoi *amphiktyonia* a Delphoi közelében élő népek alkotta szervezet, amelynek célja a szentély igazgatása és védelme volt. Úgy tűnik, eredetileg 12 tagállamból érkeztek küldöttek, de az idők folyamán ez folyamatosan változott (ezt hangsúlyozza Paus. VIII. 2 és Strab. IX. 3, 7 is). A tagállamokról több lista is fennmaradt, bár ezeken nem teljesen ugyanazok a népek szerepelnek: Theopomp. BNJ 115 F 63 (= Harpokration s. v. *amphiktyones*): ión, dór, perrrhaibos, boiót, magnésiai, achaios, phthiótisi, méliasi, dolops, ainiai, delphoi és phókisi; Aeschin. II. 116: thessaliali, boiót, dór, ión, perrrhaibos, magnésiai, dolops, lokrisi, oitiai, phthiótisi, malisi, phókisi; Strab. IX. 3, 7 eredetileg 12 tag, de nem nevesíti őket; Paus. X. 8, 2: eredetileg csak tíz: ión, dolops, thessaliali, ainiai, magnésiai, malisi, phthiótisi, dór, phókisi, lokrisi. A listák mindenesetre komoly egyezést mutatnak a 29, 1-gyel, ahol Diodóros a phókisiakkal szembeszálló államokat sorolja fel. Az *amphiktyonia* rendszeren tavasszal és ősszel ülésezett, az üléseket Thermopylairól *pylaiának* nevezték. Strabón IX. 3, 7 szerint eredetileg 1-1 küldött (*hieromnémón*, ill. *pylagoros/pylagoras*), a kettő közötti pontos kapcsolat – esetleg azonosság – nem világos érkezett, legkésőbb a 4. században azonban valószínűleg inkább 2-2 (vö. Aeschin. II. 116: két-két szavazat [*pséphos*]). Delphoi presztízse, politikai és földrajzi jelentősége miatt a befolyás megszerzése az *amphiktyoniában* – azaz Delphoi felett – óriási szerepet játszott a 4. századi (és valószínűleg a korábbi, vö. Hornblower 1982) görög politikában (lásd a négy szent háborút). Közvetlenül a szent háború előtt Thébainak és Thessaliának volt a legnagyobb befolyása az *amphiktyoniában*, a háború után viszont Philipposnak. A nevét vagy Amphiktyónról, Deukalión fiáról vagy arról kapta, hogy a tanácsot Delphoi szomszédai (*amphiktiones*, kivéve dórok, iónok) alkották. (Bowden 2003 szkeptikus az *amphiktyonia* tényleges politikai hatalmát tekintve, szerinte nem maga az *amphiktyonia* dönt, amelynek 346-ig csak szigorúan a delphoi szentély fenntartása és az ünnepek megrendezése volt a hatásköre, hanem az ünnepek alkalmával itt összegyűlő, az *amphiktyoniától* független testület. S ennek a testületnek a tevékenységét azonosítják szerzőink – leegyszerűsítő módon – az *amphiktyonia* tevékenységével.)
- 34 Hogy mikor emelték ezt a vádat, nem tudjuk. Thébai befolyását Delphoira és így az *amphiktyoniára* jól mutatja, hogy Thébai *promanteiát*, azaz soron kívüli jóslatkérési jogot kapott 360/359-ben (FdD III/4, nr. 375 = Syll.³ nr. 176.).
- 35 A spártai Phoibidas 382/381-ben foglalta el a Kadmeiát, Thébai fellegetvárát, és a Spárta-ellenes előkelők száműzése után erős helyőrséget helyezett ott el. Ez a 387-es Antalkidas-féle királybéke megsértése volt. A forrásaink ugyan egyértelműen elítélik ezt a tettet, de abban különböznek, hogy Phoibidas a saját szakállára cselekedett-e, és ezt csak utólag hagyatta jóvá Agésilaos a spártaiak kezdeti felháborodása ellenére (Xen. *Hell.* V. 2, 25–35; Nepos *Pelop.* 1), vagy Phoibidas eleve parancsra cselekedett (Plut. *Ages.* 23–24; Diod. XV. 20). A források többsége abban azonban egyetért, hogy a spártaiak jogtalanul jártak el, s ezt az sem tette jóvá, hogy Phoibidast megfosztották hadvezéri tisztétől és pénzbüntetésre ítélték, mivel a Kadmeiát megtartották. Eljárásuk a görögök körében közfelháborodást keltett (Diod. XV. 20, Isokr. IV. 125–126, Xen. *Hell.* V. 4, 1, Plut. *Pel.* 6, Plut. *De genio Socr.* 1, Nepos *Pelop.* 1, Pol. IV. 27, 4). A Kadmeiát végül a száműzöttek 378/377-ben foglalják vissza (Diod. XV. 25–27; Xen. *Hell.* V. 4, 1–12; Nepos *Pelop.* 3; Plut. *Pel.* 7–12). A görög történelemben nem példa nélküli, hogy egy akár jóval korábbi vallási vétséget (itt a béke megsértését) is aktuálpolitikai célokra használnak fel, az itteni több évtizedes késés a bűn elkövetése és a büntetés között jelentéktelen ahhoz képest, hogy a peloponnészosi háború (431–404) előestéjén Periklészszel szemben a spártaiak a 636 körüli kylóni vérbűnre hivatkoznak (Th. I. 126–127).
- 36 Vö. 29, 2–3.
- 37 Diodóros szövegéből nem derül ki egyértelműen, hogy a phókisiakat kik vádolták be. Egyes vélemények szerint Diodóros fogalmazása is arra utal, hogy a thébaiak vádolták be a phókisiakat, de egyetértek Bucklerrel (2003, 400–401) abban, hogy ez az értelmezés nyelvilag nagyon erőltetett és nyakatekert lenne. A forrásokban szerepelnek a thébaiak (Iust. VIII. 1, 4–5, Oros. III. 12, 12) és a thessalialiak (Paus. X. 2, 1) is. Buckler 1989, 16–18 és Buckler 2003, 399–401 szerint a vádat maguk a delphoiak emelték.
- 38 Kirrha Delphoi kikötővárosa volt. A hagyomány szerint a területük szent volta az első szent háborúval függ össze: a kirrhiaiak (krisaiak?, vö. Robertson 1978, 40–48) – majd esetleg az amphissaiak – rosszul bánnak a Delphoiba igyekvő zarándokokkal vagy valami egyéb bűnt követnek el az isten ellen, ezért az *amphiktyonia* illetve a delphoiak legyőzik őket, elveszik a területüket és az istennek szentelik (Strab. IX. 3, 4; Aeschin. III. 107–112, Suda s. v. *Solón*). Polyæn. III. 5 és Paus. X. 37, 4–8 szerint a bűnik eleve az volt, hogy egy már korábban is szentnek számító területet vettek művelés alá. Mivel a területet Apollónnak szentelték, nem lehetett volna profán célra igénybe venni illetve megművelni, ez tehát a vallásos vétség, amely miatt büntetést szabtak ki a phókisiakra. A háttérben természetesen jóval profánabb okok is szerepet játszhattak (itt szintén utalhatunk a kylóni vérbűnre, hiszen abban az esetben sem vallási, hanem elsősorban politikai megfontolásból támadták vallásos ürüggyel az alkméonida család különböző tagjait), ezt már az ókorban is látták: Paus. X. 2, 1 szerint nem biztos,

- hogy a phókisiak valóban valami bűnt követtek el, elképzelhető, hogy a thessalíaiak emelték a vádat, egyszerűen a Phókisszal való rossz viszonyuk miatt. Iust. VIII. 1, 6 szerint pedig a thébaiak azért emeltek vádat, mert a phókisiak feldúlták Boiótiát. De a forrásainkban egyéb okok is szerepelnek: egy phókisi férfi elrabolja a házastársát Theanót Thébaiból (Duris BNJ 76 F 2 = Athen. *Deipn.* XIII. 10, 560b), Duris itt a trójai háborúval való hasonlóságot a nőrablás mellett a tíz éves időtartammal is hangsúlyozza; egy örökösni miatti családok közötti viszály, de hogy ez hogyan okozza a háborút, az nem derül ki (Arist. *Pol.* 1304a, vö. Buckler 1989, 18–19). A tényleges ok és az időzítés hatalmpolitikai: tudjuk, hogy pár évvel korábban volt belviszály Delphoiban (a delphoi Astykratés száműzetése és athéniak általi befogadása, IG II² 109 = Osborne 1981, nr. 51, 49–51. old.), Thébainak komoly ellentétei voltak Spártával (a mantinciai csata csak pár évvel korábban, 362-ben zajlott), Athént lefoglalja a szövetséges háború (357–355), ráadásul a második szent háború óta bizonyára nem volt felhőtlen a viszony Phókis és Delphoi között.
- 39 A 356-os tavaszi *pylaián* (február/március), esetleg 355-ben. Valószínűleg nem csak a küldöttek döntöttek (vö. Aeschin. III. 124: *ekklésia*, ha nem csak a *pylargorosok* és a *hieromnémónok* vesznek részt, hanem azok is, akik áldozni jöttek vagy jóslatot kérni).
- 40 A görög szövegben itt és a többi hasonló helyen is *prostasia* áll, melynek pontos jelentése „valami előtt állás”, akár vezetőként, akár védelmezőként, így a vezető szerep mellett a védelem is benne van a szó jelentésében.
- 41 Város Delphoi mellett, Paus. X. 36, 5 szerint a későbbi Antikyra.
- 42 Azaz Delphoiban.
- 43 Hom. *Il.* II. 517, 519. ford. Devecseri Gábor; szó szerinti fordítás: „A phókisiakat pedig Schedios és Epistrophos vezette, akik Kyparissost és a köves Pythót birtokolták.”
- 44 Polyæn. V. 45 egyéni céljait hangsúlyozza: „Philomélos, amikor a thébaiak és a thessalíaiak harcoltak a phókisiakkal, vállalta, hogy sikeresen vezeti majd a háborút, így hadvezérré tették, a háború ürügyén zsoldosokat toborozva megerősödött, és a szent kincseket szabadon használva a hadvezérségét egyeduralommá változtatta.”
- 45 III. Archidamos, spártai király (360/59–338), a spártaiak később már nyíltan is támogatták a phókisiakat (27, 5; 29; 57; Paus. X. 10, 3 szerint a thébaiak iránti gyűlöletük miatt).
- 46 A 28, 1 dupluma, *contra* Hammond 1937a, 52.
- 47 A *peltastés*ek nevüket a könnyű thrák pajzsról (*pelté*) kapták, könnyebb fegyverzetüknek köszönhetően gyorsabb mozgásúak voltak a hoplitáknál. A peloponnésosi háború óta egyre nagyobb szerepet játszottak a görög hadviselésben, forrásaink szerint a 4. század elejétől terjedtek el Iphikratés, athéni hadvezér külföldi (perzsa) hadjáratai során szerzett tapasztalatainak köszönhetően, lásd Diod. XV. 44 (ehhez Stylianou 1998, 342–346); Nepos. *Iphicr.* 1., magyarul Kertész 2017, 84–88.
- 48 Egyes vélemények szerint (Sherman 1952 *ad loc.*) azonosak az Eurip. *Ión* 94-ben szereplő *Phoibu Delphoi therapesszel* („Phoibos delphoi-beli papjai”, ford. Devecseri G.), érdemi érv azonban nem szól e mellett. A szövegösszefüggés alapján valószínűleg egyszerűen a Delphoi függetlensége mellett kiáll, így közvetlenül a jelen helyzetben Thébai-barát vezető család(ok) tagjai – a 28, 2 a leggazdagabb delphoiak vagyonának elkobzásáról beszél – lehettek, vö. Buckler 1989, 13. Paus. III. 10, 4 szerint nem csak a thrakidéseket, hanem minden felnőtt férfit is le akartak mészárolni, a nőket és gyerekeket pedig rabszolgáskorba vetni, ezt azonban Archidamos közbelépése megakadályozta.
- 49 A Delphoitól/Phókistól nyugatra élő ozilisi lokrisiak – különösen az amphissaiak, a terület legnagyobb városának lakói – már a peloponnésosi háború idején, 426-ban a phókisiak hagyományos ellenségeinek számítottak (Th. III. 101, 2). A Diodóros által itt említett támadás is Amphissából indulhatott ki, amely Aeschin. III. 123 szerint 60, de Paus. X. 38, 4 szerint 120 stadionnyira volt Delphoitól. Ha a 28, 3 valóban ennek a dupluma (*contra* Hammond 1937a, 51), akkor ez a csata a Phaidriadesnél, a Parnassos nyúlványánál zajlott.
- 50 Ugyanígy a 27, 3-ban (akár duplum, akár nem).
- 51 Lásd még 27, 5 és 28, 4. Komoly különbségek, de egyezések is a 30-as caputtal (pl. másfélszeres zsold). Ha ezek valóban duplumok, akkor ezek az események is a 30, 1–4-gyel egy időben zajlottak.
- 52 A szentélyt körbevevő fal régészeti nem kimutatható, de az Apollón-szentélytől és a stadiontól nyugatra lévő dombon vannak falmaradványok, vö. Buckler 1989, 25–26.
- 53 Azonos lehet a 30, 4-ben említett Argolas-dombbal, bővebben lásd ott.
- 54 Magyarul lásd Hegyi 2003, 141.
- 55 Hasonló történetet ismerünk Nagy Sándorral kapcsolatban is: Plut. *Alex.* 14. 6–7: Sándor éppen erővel rángatja a papnőt, hogy jósoljon neki, amikor a Pythia azt mondja, hogy „Legyőzhetetlen (*anikéotos*) vagy” (ti. a Pythia nem tud ellenállni neki), és ezt Sándor jóslatnak tekinti (erre utal Diod. XVII. 93, 4 is). Itt is erről van szó, a Pythia nem jósol, egyszerűen megállapítja a tényt, hogy Philomélos Delphoi birtokában azt tehet, amit csak akar.
- 56 A 24, 5 lehetséges dupluma.
- 57 A delphoi templomban lévő galambokhoz vö. Eurip. *Ión* 1196 skk.
- 58 Vö. 33, 2.
- 59 Név szerint szerepelnek még az athéniak a phókisiak támogatójaként: 29, 1; 37, 3; 57; implicit módon, de egyértelműen az athéniakra is utal a 64, 1. Hagyományos, az athéniak és a phókisiak között fennálló jó viszonyt bizonyítja: Th. I. 111 (thessalíai expedíció [454/453], a phókisiak az athéniak szövetségesei, talán itt is szerepet játszott az *amphiktyonia*); I. 112, 5 (az ún. második szent háború [449], melynek során a spártaiak biztosítják delphoi függetlenségét, de az athéniak újra visszaadják a szentélyt a phókisiaknak) és III. 95 (426-os hadjárat, itt kifejezetten mint az athéniak régi barátairól beszél a phókisiakról, de arról is, hogy ha önként nem csatlakoznak a hadjáratához, akkor erővel kényszerítik őket erre), ugyanakkor a II. 9, 2 a peloponnésosi háború kitérésének idején (431) az athéniakkal szemben a spártaiak oldalán sorolja fel a phókisiakat (vö. Hornblower 2003 *ad locc.*). Paus. III. 10, 3 szerint az athéniak a szent háborúban a phókisiak régi jótéménye miatt támogatják őket. Még a háború kitérése előtt, 363 nyarán Athén befogadja a thessalíai Andronikos *hieromnémón* javaslatára száműzött delphoi Astykratést és társait, valamint polgárjogot és adómentességet ad neki, illetve *isopoliteiát* a társainak (IG II² 109 = Osborne 1981, nr. 51, 49–51). Athén állásfoglalásában jelentős szerepet játszott rivalizálása Thébaijal is. D. XVIII. 18 világosan arról beszél, hogy az athéniak tisztában voltak a phókisiak ügyének jogtalanságával, és csak Thébai-ellenességük miatt támogatták őket.
- 60 A spártaiakat nevesíti még: 24; 29; 37, 3; 57; 63, 1 (Archidamos sorsa); 64, 1 (implicit módon).
- 61 A 29, 1-ben athéniakról, lakedaimóniakról és néhány peloponnésosiról van szó, máshol megnevezi a phókisiak oldalán az achaiosokat (30, 4; 37, 3; a phthiótisi achaiosok a másik oldalon álltak a 29, 1 alapján), a korinthosiakat (60, 2, bővebben lásd ott), Lykophrönt, Pherai tyrannosát (35; 37, 3). Ezen kívül bizonyára Phókis – önkéntes vagy kényszerű – szövetségesei voltak azok a városok, amelyek *naopoiosok*at küldtek Delphoiba a phókisi uralom alatt, pl. az eddigieken felül: Argos, Sikyón, Lokris, Megara, Epidaurus, Phleius (lásd Syll.³ 241 A, FdD III/5, Nr. 19., ehhez lásd már Beloch 1923, 264–266).
- 62 Széleskörű szövetségre utal athéni vezetéssel és a delphoi függetlenség megőrzésével, de konkrétumok nélkül Xen. *vect.* 5, 8–9.
- 63 Veh–Frigo 2007 szerint a krónikus pénzhiányban szenvedő boiótok (40, 1 sk.) anyagi hasznot vártak a spártaiak ellen meghozott *amphiktyoniai* határozattól (23, 2 sk.; 29, 2 sk.). A 40, 1-ből azon-

- ban nem következik „krónikus” pénzhiány, mivel ekkor már tart a szent háború, ami „akut” pénzhiányt okozhatott, ráadásul a hagyományos rossz viszony önmagában is magyarázza a spártaiakkal szembeni fellépést.
- 64 Részletesebb, de nem teljes lista: 29, 1.
- 65 Ez az *amphiktyónok* háborús határozata (vö. 28, 4, Hammond 1937a szerint nem duplum) a 356-os őszi *pylaián* vagy 355-ben.
- 66 Diotimos 354/353-ban volt archón (Develin 1989, 285), C. Marciust Rutilus és Cn. Manlius Capitolinus Imperiosus 357-ben voltak consulok (Broughton 1951, 122).
- 67 Talán az első toborzás dupluma még Delphoi lerohanása előtről, vö. 24, 2, a későbbi második toborzás megemelt zsolddal: 25, 1; 30, 1.
- 68 Philomélós az 56, 5 szerint is tartózkodott a szentély kincseitől, ezzel szemben 30, 1; 32, 1; 61 (implicit módon) Philomélost is a szentély kifosztói közé sorolja (ugyanígy Ephoros BNJ 70 F 96 [= Athen. *Deipn.* VI. 22, 232d]). Philomélós e kettős megítélése alapján elképzelhető, hogy Diodórosnál egy Phókis-barát (Démophilos) és egy Phókis-ellenes (Diyillos) forrás értéktétele keveredik.
- 69 Vö. 24, 3 (a thrakidések kivégzése és vagyonuk elkobzása).
- 70 A lokrisiak (amphissaiak?) rohama duplum a 24, 4-hez. Hammond 1937a szerint két külön csata 356 nyarán, ill. 355 elején.
- 71 A hadüzenet a 27, 5 dupluma.
- 72 Erre a szerződésre utal D. XIX. 61.
- 73 Lásd a 23, 2-höz írt jegyzeteket.
- 74 Ez több, mint a delói szövetség teljes békeidős „bevétele” az 5. sz.-ban.
- 75 Talán a 23 dupluma, bár megfontolandó, hogy érdemes különbséget tenni Archidamos korábbi titkos támogatása (24, 1–2), és a spártaiak itteni hivatalos segítségnyújtása között.
- 76 Veh–Frigo 2007 és Buckler 1989, 170–173 szerint a 25 dupluma, de itt van a helyén, mivel így a beszámoló Philomélós második, emelt zsoldért való toborzásáról (30, 1 sk. = 25, 1) és a Lokrisba való betöréséről (30, 3 sk. = 25, 2 sk.) itt, az *amphiktyonia* háborús határozata után (356 késő tavasz, 27, 5; 28, 4) a helyére kerülne, amennyiben persze 356-ban volt a háborús határozat.
- 77 28, 2 és 56, 5 szerint Philomélós nem nyúlt a felajánlásokhoz. Paus. X. 8, 7 szerint a Kroisos lyd király által felajánlott aranypajzsot (Hdt. I. 92) Philomélós rabolta el Athéné Pronoia szentélyéből. Sokkal negatívabb kép Philomélósról és különösen a többiekéről: Phylarchos BNJ 81 F 70 (= Parthen. *Narr. amat.* XXV. 1–3): „Phayllosról ezt mondja Phylarchos. Phayllos, a tyrannos beleszeretett az oitaiak védelmezőjének, Aristónnak a feleségébe. Ezért üzenetet küldve neki megígérte, hogy sok aranyat és ezüstöt fog adni, valamint arra buzdította, hogy ha bármi mást szeretne, mondja meg, és nem fog csalódní. Az asszony igen vágyott egy nyakékre, amely akkor Athéné Pronoia szentélyében hevert, és a szóbeszéd szerint Eriphylé volt. Ezt az ajándékot kérte. Amikor Phayllos elrabolta a többi felajánlást, a nyakéket is elvitte. A nyakéket Aristón házába vitette, az asszony pedig hordta egy darabig, s erről mindenki tudott. Ez után azonban olyan sors érte, mint Eriphylét. A legkisebb fia ugyanis megőrült, ezért felgyújtotta a saját anyját és vagyon nagy részét is elégette.” Theopompos 115 F 248 (= Athen. *Deipn.* XIII. 605a–d): „Ugyanebben a művében (valószínűleg *A delphoi szentélyből rabolt kincsek*) Theopompos azt mondja, hogy Phayllos a phókisiak tyrannosa igen szerette a nőket, Onomarchos pedig a fiúkat. Az isten kincsei segítségével kedvében járt a sikyóni Pythodóros fiának, aki éppen akkor érkezett Delphoiba, hogy levágott haját felajánlja az istennek. Miután együtt volt ezzel a szép fiúval, (odaadta neki) a sybarisaiak fogadalmi ajándékait, négy arany vakarókést. Phayllos Bromiasnak, Deiniadés fuvoláslányának (adta) a phókisiak ezüst ivócészejét és a peparéthosiai ezüst borostyánkószorúját. Azt mondja Theopompos, hogy Bromias a pythói játékokon készült játszani, de a tömeg megakadályozta ebben. És, hogy Onomarchos az epheso-
- siak fogadalmi ajándékát, egy (aranyból készült) babérkoszorút adott Physkidasnak, a trichionioni Lykolas fiának, mivel szép volt. Ezt a fiút apja Philipposhoz vitte, s miután ott prostituálódott, elküldték, anélkül, hogy bármit is kapott volna. Onomarchos a szép Damipposnak, az amphipolisi Epilykos fiának adta Pleisthenés fogadalmi ajándékát. Philomélós egy táncosnőnek, a thessaliali Pharsaliának adta a lampsakosziak fogadalmi ajándékát, egy aranyból készült babérkoszorút. Ezt a Pharsaliát Metapontionban a piactéren lévő jósok (ölték meg) egy bronz babérfából jövő hang utasítására. Ezt a fát a metapontioniak állították a prokonnésosi Aristeas látogatása idején, mivel azt mondta, hogy a hyperboreosoktól jött. Amint meglátták, hogy Pharsalia a piactérré ért, a jósok őrzöngeni kezdtek és széttépték. Mikor az emberek később a történetek okát keresték, kiderült, hogy az isten koszorúja miatt ölték meg.” Lásd még Polyæn. V. 45 (44. jegyzet). Bár a szentélyek kincseinek felhasználására vagy legalábbis ennek lehetőségére találunk példát a görög történelemben (pl. Th. I. 121, 2 [a korinthosiaiak a delphoi és olympiai szentélyekben lévő kincseikről], Th. II. 13, 4–5 [az athéniaiak mindenféle szent tárgyai, felajánlásai, lásd Hornblower 2003 *ad locc.* további irodalommal]), ami a phókisiak esetét különlegessé teszi, az az, hogy nem a saját felajánlásait használták fel, hanem másokét, ráadásul a kincsek egy részét – amint a fentiekből is kitéjük – kifejezetten személyes célra használták fel. Bár ez utóbbit a szakirodalom többnyire elfogadja (pl. Worthington 2008, 56), itt is érdemes szem előtt tartanunk, hogy a történelmet a győztesek írják.
- 78 Nehezen azonosítható erődített domb, azonos lehet a 25, 2-ben említett. Buckler (1989, 41–42. 16. jegyzet) a mai Mendenitsával azonosítja, részben helyszíni megfigyelések alapján.
- 79 A 13 000 fős boiót sereg minden bizonnyal túlzás, mivel a boiótok a 371-es leuktrai csatára is csak 6000 katonát tudtak kiállítani (Diod. XV. 52, 2; Front. *Strat.* IV. 2, 6: 4000 fő, ebből 400 lovas, vö. Stylianou 1998, 389–390), esetleg az egész *amphiktyoniai* haderő lehetett ekkora (vö. Beloch 1922, 250, 1. jegyzet: 6000 boiót, 6000 thessaliali és 1000 lokrisi; őt követi Buckler 1989, 40.)
- 80 Az achaiosok Epaimenóndas peloponnésosi hadjárata óta (366 tavasz?) Thébai ellenségei (Diod. XV. 75, 2, vö. Xen. *Hell.* VII. 1, 41–43, a kronológiához lásd Stylianou 1998, 446–455).
- 81 A különbségek ellenére hasonló motívumok a 25, 2–3-ban: szigorú büntetés a templomrablókkal szemben, majd ugyanolyan eljárás a phókisiak részéről, végül megegyezés.
- 82 Diodóros nem nevezi meg, hogy hol zajlott a csata, csak Pausaniástól (X. 2, 4) tudjuk, hogy Neón városa mellett (a városhoz és a Parnassos itteni Tithorea nevű hegycsúcsához lásd Paus. X. 32, 8 skk.), ahol a phókisiak hadjárata előtt thébai helyőrség lehetett (D. XIX. 148). A csata pontos keltezése vitatott: 355 kora nyara, ősze vagy 354 ősze.
- 83 Ti. a Parnassos keleti nyúlványain.
- 84 Philomélós öngyilkossága megfelellhet a szikláról való letaszítás szakrális büntetésének (vö. 28, 3, lokrisiak a Phaidriadesről). Euseb. *praep. ev.* VIII. 15 (392c) nem szándékos öngyilkosságot, hanem isteni büntetést sugall: „Philomélost egy meredek és sziklás dombtetőről egy lezúduló szikla taszította le és zúzta össze.”
- 85 Diod. 56. 5 és 61. 2 szerint Philomélós és Onomarchos testvérek, de Paus. X. 2, 2 szerint Philomélós apja Theotimos, Arist. *Pol.* 1304a szerint pedig Onomarchos apja Euthykratés. A *communis opinio* szerint Diodóros téved, Philomélós és Onomarchos nem voltak testvérek. A tévedést elősegíthette, hogy Onomarchos és hadvezértársa, majd utóda (35, 1; 36, 1), Phayllos viszont valóban testvérek (56, 5). Forrásaink alapján Philomélósnál agresszívabb belpolitikát folytattak, talán dinasztikus céllal is (Arist. *Pol.* 1304a szerint a harmadik szent háború oka egy phókisi magánviszály volt, amelyben Onomarchos családja is érintett). Hangsúlyosan szerepel pl. a szentély kincseinek saját célra történő felhasználása

- Onomarchos esetében is –: Ephoros BNJ 70 F 96 (=Athen. *Deipn.* VI. 22, 232d) és Theopomp. BNJ 115 F 248 (= Athen. *Deipn.* XIII. 605a–d), míg Philomélosszal kapcsolatban megjelenik olyan hagyomány is, hogy végig tartózkodott a kincsektől (56, 5).
- 86 Athén ezzel elveszítette utolsó északi támaszpontját, a város elfoglalását megismétli Diodóros 34, 4.
- 87 A görög szöveg Pagai (*Pagas*) olvasatát többnyire Pagasaira (*Pagasas*) javítják, a szövegjavítást azonban nem mindenki fogadja el, pl. Worthington 2008, 57.
- 88 Eudemos/Thudemos 353/352-ban volt archón (Develin 1989, 288), M. Popilius Laenas és M. Fabius Ambustus 356-ban voltak consulok (Broughton 1951, 123).
- 89 A szakirodalom gyakran kárhozza a boiót hadvezetést, amiért nem használták ki a neóni győzelmet: ha továbbvonulnak, véget vehettek volna a szent háborúnak, ehelyett nem sokkal később Pammenés vezetésével komoly haderőt küldtek Kis-Ázsiába is (35, leginkább anyagi megfontolásokból). A boiótok azonban jogilag gondolhatták, hogy a hadvezér (Philomelos) halála és a phókisi seregnek okozott veszteségek mértéke véget vetett a háborúnak. E thébai mulasztásnak az ad világtörténeti jelentőséget, hogy a szent háborúnak még Philippos beavatkozása előtt véget vehettek volna, ráadásul Thébai sem gyengült volna meg annyira az elhúzódó háború során.
- 90 Bár ekkor a háborúpárti politika győzedelmeskedik – az ellenzék fizikai megsemmisítésével is (vö. 33, 3) –, az 56, 3 valószínűleg a békepárti politika újraéledését tanúsítja, de ez sem volt hosszú életű (59, 2).
- 91 A korábbi fejezetek inkább Phókis kollektív megbüntetését sugallják, de itt úgy tűnik, mintha inkább egyes emberek büntetéséről lenne szó, s ezek a magánemberek mozgatnák a háttérben a háborúpárti szálakat.
- 92 Paus. X. 15, 1–2 említ egy Sitalkas nevű, 35 könyök magas Apollón-szobrot, melyet a phókisiak által fizetett büntetésből emeltek az amphiktyónok. A büntetést Pausanias szerint egy szent terület megműveléséért szabták ki, Veh–Frigo 2007 szerint az első vagy a második szent háborúról lehet szó. A harmadik szent háborúval járó, a phókisiakat sújtó büntetésekhez lásd 60, 1–3.
- 93 Az ókori jóslatokkal kapcsolatban gyakran előfordulnak ehhez hasonló téves értelmezések, pl. a spártaiak egy jóslat szerint megkapják Tegeát, hogy táncoljanak rajta, és kötelekkel felmérjék területét, ezen felbuzdulva megtámadták Tegeát, de vereséget szenvedtek, a foglyul esett spártaiak viszont – lábukon kötéllel dolgoztatva – valóban felmérték Tegeát (lásd Hdt. I. 66), így teljesült a jóslat.
- 94 Valószínűleg ezeket is a szent felajánlások anyagából.
- 95 A phókisiak által vert érmék egy része fenn is maradt, a delphoi szimbolikán túl (Apollón, babér) van, amelyiken Onomarchos, illetve Phalaikos neve is szerepel (Head 1911, 339). A phókisi teljes vereség (vö. 60) értelemszerűen véget vetett a pénzverésnek. Plut. *de Pyth. orac.* 401f szerint az opusi lokrisiak a vert pénz egy részét később összegyűjtötték, és újra az istennek szentelték egy *hydria* formájában.
- 96 Valójában a thessaliai szövetséget a Pherai tyrannosaival folytatott belharcok foglalták le (vö. 14, 1–2). Hogy lefoglalja a thessalialiakat, Onomarchos a tyrannosokat támogatta anyagilag is, ez tekinthető akár megvesztegetésnek is, de valójában inkább tényleges katonai célú támogatás volt (lásd 35; 37, 3).
- 97 Vö. 32, 2.
- 98 Város Epiknémisi Lokrisban, a Boagriós-folyó völgyében, Aeschin. II. 132 Alponos és Nikaia mellett említi mint olyan várost, amely a Thermopylaiba vezető utakat ellenőrzi (vö. Strab. IX. 4, 4). Thermopylai ellenőrzésének jelentőségét jól mutatja, hogy D. XIX. 83 szerint amíg a phókisiak ellenőrizték, addig az athéniaknak sem a thébaiaktól, sem a thessalialiaiktól nem kellett tartaniuk.
- 99 Város Ozolisi Lokrisban, ők reagáltak először a szentély elfoglalására, de vereséget szenvedtek (24, 2; 28, 3), majd kényszerből a phókisiak szövetségesei lettek (*symmachos*, Plur. *de virt. mul.* 249f), így lokrisi naopoiósokkal találkozunk a 353-as tavaszi és őszi *pylaián* is (FdD III/5, Nr. 19., 34 és 44. sor, vö. pl. Beloch 1923, 265).
- 100 Dóris városai: Erineos, Boion, Pindos és Kytinion (Strab. IX. 4, 11; Diod. IV. 67, 1). A támadás célja Phókis É-Ny-i irányból történő biztosítása volt.
- 101 Boiótia megtámadása – a korábbi vereség után – azért kecsgegett ekkor (354 nyara) sikerrel, mert Pammenés 5000 hoplitával perzsa zsoldban harcolt Ásiában (34, 1–2).
- 102 A boiótok 364 nyarán foglalták és pusztították el Orchomenost (Diod. XV. 79, 3–6). Buckler (1989, 82) szerint Onomarchos hódítása nem volt hosszú életű, mivel Démostenés 353/352-es beszéde alapján (Dém. XVI. 4 és 25–26) úgy tűnik, az elnéptelenedett Orchomenos ekkor újra thébai kézen van, a szöveg azonban közel sem egyértelmű ezzel kapcsolatban.
- 103 A vereség talán annak köszönhető, hogy Onomarchos Phaylloszt a sereg egy részével Thessaliába küldte a pherai Lykophrón megsegítésére (35, 1), bár ez a kronológia Diodóros itteni szövegéből nem egyértelmű.
- 104 Vö. 14, 1–2; 33, 3, Polyæn IV. 2, 19: „Philippos bár szerette volna megszerezni Thessaliát, nyíltan nem viselt hadat a thessalialiakkal. Mikor a pelinaiosok háborúztak a pharsaliosokkal, és a pheraibeliek a larissaiakkal, és a többiek is egyik vagy másik oldalra álltak, mindig segített azoknak, akik hívták. Győztesként azonban nem üzte el a legyőzötteket, nem vette el fegyvereiket, nem rombolta le a falait, a belviszályokat viszont inkább növelte, mint csökkentette, a gyengébbekről gondoskodott, az erősebbeket gyengítette, barátságos volt a köznéppel, és támogatta a népvézereket. Philippos Thessaliát ezekkel a cselekkel szerezte meg, nem fegyverekkel.” Philippos végeredményben a thessaliai szövetség hivatalos vezetője lett (Diod. XVII. 4, 1; Iust. VII. 2, 1 és XI. 3, 2).
- 105 Ez Philippos egyetlen jelentősebb veresége, lásd Polyæn. II. 38, 2 „Onomarchos megütközve a makedónokkal hátulról elfoglalt egy félhold alakú hegyet, és a félhold mindkét csúcsán köveket és hajtógépeket rejtett el, majd előrevonult a seregével az alant fekvő síkságra. Amint az ellene vonuló makedónok elkezdtek dárdázni, a phókisiak úgy tettek, mintha a hegy nyúlványai közé menekülnének. Erre a makedónok bátran és hevesen üldözve szorongatták őket, a phókisiak viszont a hegycsúcsokról kövekkel lötték a makedónokat és így szétzilálták a phalanxukat. Ekkor Onomarchos jelet adott a phókisiaknak, hogy forduljanak meg és támadjanak az ellenségre. Mivel hátulról támadták, felülről pedig lövedékekkel borították el őket, a makedónok rettegve visszavonultak. Állítólag ebben a csatában mondta azt a makedónok királya, Philippos, hogy »nem elmenekültem, hanem visszahúzódtam, mint a faltörő kosok, hogy majd újra még erősebben támadjak.«”
- 106 353 vagy 352.
- 107 A harcról egy Aristotelés-*scholion* (ad EN 1116b = Ephoros BNJ 70 F 94a; lásd még Képhisodóros BNJ 112 F 1 és Anaximenés BNJ 72 F 8) számol be részletesebben: „A boiótiai Koróneia-nál lévő Hermaion sík hely, a többi terület egyenetlen. Annak idején itt álltak hadrendbe a koróneiaiak a Metachoióból (lásd BNJ kommentár és Ephoros BNJ 70 F 94b) segítségükre siető katonákkal és a boiótarchosokkal együtt, amikor a phókisi Onomarchos elfoglalta a várost, és árulás révén hatalmába kerítette a felleget. A koróneiaiak kitarították a helyükön, és meghaltak Onomarchos embereinek csapásaitól, mivel még a kapukat is bezárták, hogy még azoknak se legyen lehetősége a menekülésre és hazájuk elárulására, akik esetleg akarták volna. A Metachoióból segítségükre érkező boiótok azonban már rögtön a csata ele-

- jén elmenekültek, miután megtudták, hogy az egyik boiótarchos, Charón elesett. Beszámol erről a csatáról Képhísodóros a szent háborúról szóló művének 12. könyvében, Anaximenés a Philipposról szóló művének 4. könyvében és Ephoros a 30. könyvében.” Aristotelés arra hozza fel példaként a csatát, hogy a (zsoldos)katonák, bár képzettek és jobban értenek a hadviseléshez, elsőként futnak meg, míg a polgárok kitartanak.
- 108 Philippos itt mellőzött északi tevékenységére nagyon röviden utal 31, 6 (itt Methóné és Pagasai elfoglalása szorososan követi egymást, de a földrajzi távolság miatt is értelemszerűen eltérő időpontban történtek) és 34, 4–5 (Methónét Philippos itt újra elfoglalja, valószínűleg duplum a 31, 6-hoz).
- 109 Az ún. Krókos-mezzei vagy Krokion-síksági csata (a magyar szakirodalomban az első az elterjedtebb, bár az utóbbi változat – a rövid o-val – helyesebb, lásd Strab. IX. 5, 8 *Krokion pedion* és 14: Steph. Byz. s. v. *Démétrion: Krokíon pedion*), a csatához lásd még D. XIX. 319, Paus. X. 2, 5 és Iust. VIII. 2, 3, utóbbi szerint Philippos hangsúlyozottan a szentély, és nem a thébaiak segítségére sietett, így katonáit babérral koszorúzta. A pontos helyszínt egyik forrásunk sem nevezi meg, Beloch (1922, 477, jegyzet) azonosítását azonban általában elfogadják, lásd Buckler 1989, 75, már csak az egyszerűbb megnevezés kedvéért is. A csatát 353 közepére vagy 352-re keltezik.
- 110 Bár a görög *tychikós* egyértelműen véletlen egybeesést jelent, Beloch 1922, 476, 3. jegyzet és a szakirodalom jelentős része szerint a flotta pontosan azért érkezett, hogy megakadályozza Philipposzt Pagasai elfoglalásában (lásd fent), de elkésett (D. I. 9 Pagasai mellett Pynát, Poteidaiót és Methónét nevezi meg mint olyan városokat, amelyeknek az athéniak nem segítettek időben és elég buzgón; IV. 35 pedig mint sikertelen tengeri expedíciót említi a methónéit, a pagasait és a poteidaioit). Hammond (1937a, 67–68) szerint sem volt véletlen a flotta jelenléte, de nem Pagasai miatt érkeztek, egyszerűen azért, hogy Onomarchossal együtt lépjenek fel Philippos ellen.
- 111 Nem világos a szövegből, hogy mi is lett Onomarchos sorsa: menekülés közben esett el a tengernél a többiekkel együtt, vagy Philippos végeztette ki (*ekremase* – „felakasztotta”)? Ráadásul a 61, 2 szerint levágták és keresztre feszítették (*katakopeis estauróthé*). Euseb. *praep. ev.* VIII. 14 (392c): „Onomarchost megvadult lova ragadta a tengerbe, ahol elborították a hullámok és lovával együtt a feneketlen mélységbe süllyesztették.” Paus. X. 2, 5 szerint Onomarchost a tengerparton saját katonái dárdázták le, mivel őt tartották felelősnek a vereségért. A fentiek alapján elképzelhető, hogy Philippos már csak a holttestet feszítette keresztre vagy akasztatta fel.
- 112 Aristodémos 352/351-ben volt archón (Develin 1989, 309), Gaius Sulpicius Peticus és Marcus Valerius Poplicola 355-ban voltak consulok (Broughton 1951, 124).
- 113 Az aranykincsek egyéb „szabad” felhasználásához lásd fent.
- 114 Athéni hadvezér, a Philokratés-féle béke egyik követe, Démosthenés politikájának támogatója.
- 115 A pherai tyrannosok uralmának megdöntése szerepel újra a 38, 1-ben is. A tyrannosok bukása után Pherai újra a thessaliali szövetség tagja lett, így Thessaliában megszűnt a belviszály. Mind ez valószínűleg még 353-ban történt, és nem 352/351-ben.
- 116 A görög *chrémata* lehet a fent említett vert pénz, de általában mindenféle kincs és vagyontárgy is.
- 117 352 tavaszán/nyarán.
- 118 Lásd fent 35, 4–6.
- 119 Lásd 37, 3.
- 120 Ti. Thermopylaiba. A szoros megvédésének fontosságáról beszél D. IV. 17 és XIX. 83–84, valamint Aeschin. II. 132 skk. már a háború utolsó szakaszával kapcsolatban, amikor Philippos meg is szerezte a szorost. Ezek az események jóval szorosabban követik a Krokion-síkságon lezajlott csatát (35, 5–6), mint ahogy az Diodóros elrendezése sejteti. A szoros lezárása 353 vagy 352 nyarán történt.
- 121 D. XIX. 319 szerint az athéniak egyedül védték meg a szorost Philipposzal szemben, hasonlóan Iust. VIII. 2, 8–12, aki kiemeli, hogy annak idején az athéniak – valójában inkább a spártaiak és egyéb szövetségesek – még igaz ügy miatt védték a szorost a barbár perzsákkal szemben, míg most a szentségtörőket és a templomrablókat, azaz a phókisiakat oltalmazták. Valójában az athéniak szándékai elsődlegesen Philippos ellen irányultak, Phókis helyzetétől függetlenül is elemi érdekük volt, hogy Philippos ne engedjék be Közép-Görögországba. A 37, 3 azt sejteti, hogy nem csak az athéniak vettek részt a szoros védelmében.
- 122 351-ben.
- 123 Throniont már korábban elfoglalta (33, 3).
- 124 Város Phókis keleti határán, közel mind Boiótiához, mind Epiknémisi Lokris határhoz, jelentőségéhez lásd még 58, 4–6.
- 125 Vö. 61, 3; Paus. X. 2, 6 szerint Phayllos egy álomban előre látta sorsát, részben ellentétes hagyomány: Euseb. *praep. ev.* VIII. 15 (392d): „Phayllosról kétféle hagyomány van: vagy sorvasztó betegség emésztette el vagy Abaiban a templommal együtt égett el.”
- 126 A 23, 1 szerint a háborút Philomélos robbantotta ki.
- 127 Paus. X. 2, 7 szerint Phayllos fia volt.
- 128 Fia, Mnasón Aristotelés tanítványa volt (Ael. *Var. hist.* III. 19; Timaios BNJ 566 F11a = Athen. *Deipn.* VI. 86, 264c–d), a phókisi Elateia tyrannosa (Plin. *NH* XXXV. 99). Arist. *Pol.* 1304a szerint Mnasón apja, Mnaseas és Euthykratés, Onomarchos apja (esetleg fia, a szöveg nem egyértelmű) között viszály támadt egy örökös nő (*epikléros*) miatt, és ez lett a szent háború oka, lásd fent.
- 129 351-ben.
- 130 Vagy duplum a 38, 7-hez vagy annak folytatása. A boiót ellen-támadás Phókisban vezetett Neón elfoglalásához, lásd D. XIX. 148 (a phókisi sikerekre koncentrálván).

Bibliográfia

- Beloch, J. K. 1922. *Griechische Geschichte III.1² (Bis auf Aristoteles und die Eroberung Asiens)*. Berlin–Leipzig.
- Beloch, J. K. 1923. *Griechische Geschichte III.2² (Bis auf Aristoteles und die Eroberung Asiens)*. Berlin–Leipzig.
- Bowden, H. 2003. „The Functions of the Delphic Amphictyony before 346 BCE”: *Scripta Classica Israelica* 22, 67–83.
- Broughton, T. R. S. 1951. *The Magistrates of the Roman Republic I*. New York.
- Buckler, J. 1989. *Philip II and the Sacred War*. Leiden.
- Buckler, J. 2003. *Aegean Greece in the Fourth Century BC*. Leiden–Boston.
- Davies, J. 1994. „The Tradition about the First Sacred War”: S. Hornblower (szerk.): *Greek Historiography*. Oxford 194–212.
- Develin, R. 1989. *Athenian Officials 684–321 B.C.* Cambridge.
- Ellis, J. R. 1986. *Philip II and Macedonian Imperialism*. Princeton.
- Ellis, J. R. 1994. „Macedon and north-west Greece”: D. M. Lewis – J. Boardman – S. Hornblower – M. Ostwald (szerk.): *The Cambridge Ancient History VI.*², 723–759.
- FdD III/4 = Pouilloux, J. 1976. *Fouilles de Delphes Tome III (Épigraphie) Fascicule IV (Les inscriptions de la terrasse du temple et le la région nord du sanctuaire)*. Paris.

- FdD III/5 = Bourguet, É. 1923. *Fouilles de Delphes Tome III (Épigraphie) Fascicule V (Les comptes du IVe siècle)*. Paris.
- Forrest, G. 1956. „The First Sacred War”: *Bulletin de correspondance hellénique* 80, 33–52.
- Green, P. 2006. *Diodorus Siculus, Books 11–12.37.1 Greek History 480 – 431 B.C. – The Alternative Version*. Austin.
- Green, P. 2007. „Diodorus Siculus on the Third Sacred War”: J. Marincola (szerk.): *A Companion to Greek and Roman Historiography*. I–II. Oxford, 363–370.
- Hajdú A. 2013. „Az egyén szerepe a kyméi Ephoros világtörténeti munkájában. Az athéni hégemonia kezdete és vége”: *Corollarium* 1, 70–111.
- Hammond, N. G. L. 1937a. „Diodorus’ Narrative of the Third Sacred War”: *JHS* 57, 44–78.
- Hammond, N. G. L. 1937b. „The Sources of Diodorus Siculus XVI”: *CQ* 31, 79–91.
- Hammond, N. G. L. 1983. *Three Historians of Alexander the Great: the so-called Vulgate Authors, Diodorus, Justin and Curtius*. Cambridge.
- Hammond, N. G. L. – Griffith, G. T. 1979. *A History of Macedonia*. II. Oxford.
- Head, B. V. 1911². *Historia nummorum. A Manual of Greek Numismatics*. Oxford.
- Hegyí D. (szerk.) 2003. *Görög vallástörténeti chrestomathia*. Budapest.
- Hornblower, S. 1992. „The Religious Dimension to the Peloponnesian War, or, What Thucydides Does Not Tell Us”: *Harvard Studies in Classical Philology* 94, 169–197.
- Hornblower, S. 2003. *A Commentary on Thucydides. Vol. I, Books I–III*. Oxford.
- Hornblower, S. 2011. *The Greek World 479–323 BC*.⁴ London – New York.
- Illés I. Á. 2020. „Philippos halála Diodórosnál (Diod. XVI. 91–94)”: *Ókor* 19/3, 99–107.
- Illés I. Á. 2021. *Nagy Sándor uralkodása – Diodóros Történeti könyvtárának 17. könyve*. Budapest.
- Kertész I. 2017. *A görög-római hadművészet fejlődése*. Budapest.
- Kertész I. 2000. *Hellénisztikus történelem*. Budapest.
- Londey, P. 1990. „The Outbreak of the 4th Sacred War”: *Chiron* 20, 239–260.
- Markle, M. M. 1994. „Diodorus’ Sources for the Sacred War in Book 16”: I. Worthington (szerk.): *Ventures into Greek History*. Oxford, 43–69.
- Osborne, M. J. 1981. *Naturalization in Athens Vol. I. A Corpus of Athenian Decrees Granting Citizenship*. Brussels.
- Parker, V. 2014. *A History of Greece, 1300 to 30 BC*. Malden.
- Pownall, F. S. 1998. „What Makes a War Sacred War?»: *Echos du Monde Classique / Classical Views* 17, 35–55.
- Robertson, N. 1978. „The Myth of the First Sacred War”: *CQ* 28, 38–73.
- Rubincam C. 2018. „New and Old Approaches to Diodoros: Can They be Reconciled?»: L. I. Hau – A. Meeus – B. Sheridan (szerk.): *Diodoros of Sicily. Historiographical Theory and Practice in the Bibliothek*. Leuven–Paris–Bristol, 13–39.
- Sherman, Ch. L. 1952. *Diodorus of Sicily VII. Books XV.20–XVI.65*. Cambridge–London.
- Seres D. 2017. „Hégésippos: Halonnésosról (Dém. VII)”: *Ókor* 16/2, 92–102.
- Seres D. 2019. „Démostenész: A békéről (Dem. 5)”: *Ókor* 18/1, 70–76.
- Skoczylas, F. A. 1985. *The Concept of Sacred War in Ancient Greece*. MA Thesis, University of British Columbia.
- Stylianou, P. J. 1998. *A Historical Commentary on Diodorus Siculus Book 15*. Oxford.
- Syll.² = Dittenberger, G. 1915. *Sylloge Inscriptionum Graecarum I*. Lipsiae.
- Torres Esbarranch, J. J. – Guzmán Hermida, J. M. 2012. *Biblioteca Histórica libros XV–XVII*. Madrid.
- Veh, O. – Frigo, Th. 2007. *Diodoros: Griechische Weltgeschichte Buch XVI*. Stuttgart.
- Waterfield, R. 2019. *Diodorus of Sicily. The Library, Books 16–20. Philip II, Alexander the Great, and the Successors*. Oxford.
- Worthington, I. 2008. *Philip II of Macedonia*. London.
- Wurm, J. F. 2014. *Diodors Historische Bibliothek*. Wiesbaden.